Dimitrije Popović

LUČA NJEGOŠEVE NOĆI

Dimitrije Popović

LUČA NJEGOŠEVE NOĆI

U povodu dvjesto godina rođenja Petra II. Petrovića Njegoša

SKANER STUDIO ZAGREB

Zagreb, 2012.

PRIPREMA

I

Nakon trideset godina B.S. se vratio u Crnu Goru. Doputovao je avionom iz Beča. S podgoričkog aerodroma taksi ga je vozio u rodni grad Cetinje. Bio je vedar i topao proljetni dan. Ozračje Mediterana probudilo mu je sjećanja iz djetinjstva. Radoznalo je gledao u osunčani pejzaž. Visoki vitki tamni čempresi iznikli u prostranom Ćemovskom polju prema plavičastim dalekim vrhovima Prokletija podsjetili su ga na predjele sa slika renesansnih majstora. B.S. je posebno volio čemprese. Premda ih je najviše gledao na grobljima i znao da se povezuju s podzemnim svijetom privlačila ga je njihova mračna vitkost. Volio je to drvo što svojim rastom, izdužene krošnje šiljastog vrha izgleda kao da teži nebeskim visinama. U elegičnoj eleganciji čempresovih krošnji B.S. je nalazio bizarnu asocijaciju na tamne plamenove mističnih svijeća što izrastaju iz podzemnog svijeta.

Prisjetio se, ne bez izvjesnog sujevjerja, kako ga je zaokupljenost tim drvetom podsjetila na Origena koji je čempresu pripisivao „miris svetosti". B.S. se osmjehnu u sebi, jer je Origenovo učenje o duši u preegzistenciji vezano za ona metafizička pitanja koja su bila razlog i povod

njegovog dolaska na Cetinje. Krećući se obilaznicom taksi se iz donjogoričke ravnice počeo uspinjati zavojitom cestom koja je kroz brdoviti predio vodila prema staroj crnogorskoj prijestolnici. S prvog uzvišenja B.S. je mogao nakratko vidjeti, osvrnuvši se iza sebe, panoramu glavnog grada Crne Gore koji je bio vidno proširen i izgrađen s puno novih zdanja. Nekadašnji Titograd postao je moderan grad, Podgorica, čija se nova vizura nametala u tom kratkom pogledu iz taksija. Ubrzo su se našli u brdovitom predjelu u ambijentu koji je bio potpuno drugačiji od onog maloprije u kojemu je B.S. promatrao čemprese. Sada je gledao u sivo stijenje obraslo niskim gustim raslinjem. U tom je stijenju kao i u danima svoga djetinjstva i mladosti uočavao čudesne oblike antropomorfnih i zoomorfnih asocijacija. Nakon toliko vremena osjećao je snažnu prisnost s tim pejzažem. U godinama odrastanja često se igrao po cetinjskim glavicama. Osjećao je ljepotu plemenitog sivila kamena pod plavetnilom nebeskog svoda. To mu je uzbuđivalo i poticalo maštu. Impresionirala ga je i snaga tog pejzaža. Činilo mu se da je taj krajolik prije nastao kao posljedica nekog geološkog grča, neke iznenadne zemaljske drame koja se svojevremeno dogodila u trenu i tako ostala okamenjena, nego da se to sivo stijenje formiralo dugovremenim sedimentiranjem mineralnih materijala tla. B.S. je i sada osjećao neku neobičnu energiju zarobljenu u tim kamenim oblicima što se ustremljuju prema nebu, što se međusobno sudaraju kao da se, iako čvrsti i nepokretni, žele

istrgnuti iz zemlje od koje su stvoreni. Gledao je zanešeno u tu kamenu dramu kao u neku mitsku scenu na kojoj se odvijaju procesi ljudske historije.

Vidjevši kako B.S. pažljivo promatra pejzaž obraćajući pozornost čas s jedne čas s druge strane automobila, taksist ga upita:

„Oprostite na smetnji. Je li Vam ovo prvi put da posjećujete Crnu Goru?"

„Rođen sam u Crnoj Gori. Na Cetinju." Odgovori B.S. osmjehnuvši se.

„Primijetio sam, gospodine, kako sa posebnom pažnjom promatrate pejzaž. Obično oni koje vozim ne razgledavaju okolinu . Ne ljutite se što Vam ovako govorim. Nadam se da mi nećete zamjeriti" opravdavao je taksist svoju radoznalost.

„Ne zamjeram Vam ni najmanje" izusti B.S. i nastavi: „Dugo nisam bio u Crnoj Gori pa mi se ono što sam nekada poznavao čini nekako još ljepše i privlačnije."

„Odakle dolazite? Gdje živite?" Prekide ga taksist.

„Doputovao sam iz Beča. Tamo živim već trideset godina."

„Beč!" Uzviknu taksist radosnim tonom udarivši dlanom o volan, kao da mu je ono što bješe čuo potaklo neko ugodno sjećanje.

„Tamo u Beču imam jednog dobrog prijatelja također taksista. Radi na Sudbanhofu."

„Ima u Beču puno taksista koji su iz naših krajeva. Često se događa da me netko od njih vozi."

Kod taksista nesta suzdržanosti u radoznalosti. Potaknut činjenicom da vozi svoga zemljaka nastavi ispitivati:
„Čime se bavite? Što ste po profesiji?“ Osjeti da je možda malo pretjerao u ispitivanju pa želeći ublažiti izravnost svoje znatiželje doda:
„Ne zamjerite mi što Vas ovako otvoreno pitam. To činim po nekoj slobodi, jer ste mi simpatični i nekako neobični.“
„Ne zamjeram, samo Vi pitajte sve što Vas zanima,“
uzvrati B.S. i nastavi govoriti:
„Otišao sam s Cetinja prije puno godina. Odmah nakon završene gimnazije. Majka mi je bila Austrijanka a otac Crnogorac, Cetinjanin. Upoznali su se jedne godine u Dubrovniku. Poginuli su u saobraćajnoj nesreći kad mi je bilo petnaest godina. Za mene se u početku brinula jedna daljnja očeva rođakinja. Zatim me ujak pozvao u Beč. Živio sam u njegovoj obitelji. U Beču sam završio Akademiju za dramsku umjetnost. Po profesiji sam teatarski režiser. Također se bavim i pisanjem. To bi vam bilo ukratko sve o meni“.

„O, lijepo bogami“, uzviknu taksist.

„Znači ja vozim važnu osobu, učenog čovjeka, umjetnika. Baš mi je milo da ste se tako dobro snašli u dalekom svijetu. Žao mi je zbog vaših roditelja. Zla sudbina.“

Malo zasta u govoru kao da se predomišlja ili oklijeva postaviti novo pitanje. Pogleda B.S.-a u retrovizoru i nastavi:

„Kakvi vas poslovi vode na Cetinje poslije toliko

godina. Ili možda dolazite samo turistički? Možda osjećate nostalgiju?“

„Trebao bih raditi jednu predstavu za Njegošev jubilej. Zato dolazim da bih dogovorio sve ono što će biti potrebno da se ta predstava izvede.“

„E, svaka Vam čast. Baš mi je drago što ćete nešto raditi u slavu Vladike Rada. To je bio velik, uman čovjek. Bog ga je obdario ljepotom i pameti. Takvi se rijetko rađaju. Samo velika šteta što je kratko živio. Ali što se može, tako vam je to. Sudbina. Ovaj sam mjesec vozio puno turista na Lovćen. Željeli su posjetit Vladičin grob.“

Odjednom taksist skrenu s razgovora o Njegošu i nakratko okrenuvši glavu na lijevu stranu, reče:

“Pogledajte tamo u daljinu. Ovo je jedan od najljepših pogleda u Crnoj Gori. Pošto sam primijetio da vas pejzaž posebno zanima, ovo morate vidjeti.“

Uspori brzinu automobila i s uvjerenjem punim ponosa zaključi:

„Ni jedna umjetnička slika ne može nadmašiti ovu ljepotu. Oprostite Vi ste umjetnik, ali za mene je priroda najveći umjetnik. Pogledajte ovu ljepotu. U bilo koje doba godine: ljeti, zimi, s proljeća, ili s jeseni uvijek joj se čovjek divi.“

„Da, da u pravu ste“.

Uzvrati kratko B.S. kimnuvši glavom, odobravajući konstataciju taksista. Sada je gledao u tu panoramu koje se sjećao iz mladosti. Gledao je ljepotu pejzaža Skadarskog

jezera, u daleke planine koje su se nizale jedna za drugom, do onih najudaljenijih vrhova što se činilo da dotiču nebo. Kao da mu plovi pogled gledao je mirni vijugavi tok Rijeke Crnojevića, čija je površina duž obje obale bila prekrivena, kao zastrta biljnim sagom širokih listova lopoča. Sve je to tog proljetnog dana imalo neki svečani izgled. B. S. je uživao u prizoru. U panorami su dominirala dva kupasta brda uz Skadarsko jezero, nježne blijedo smeđe boje čijih se neobičnih oblika jako dobro sjećao. U šali dobaci vozaču:

„Ona dva šiljata brda zvali smo jezerske sise. To je najerotičniji dio crnogorskog pejzaža. Ako je postojala Geja, grčka božica zemlje.."za svaki slučaj objasni B.S., „onda je sigurno tu ostavila model svojih jedrih mladih grudi".

„Bilo kako bilo", uzvrati taksist, smješkajući se, „ovo je posebno lijep pejzaž". Zatim reče kao da upozorava B.S.-a, „sada ćete uskoro s lijeve strane vidjeti Dobrsko selo. Polako se približavamo Cetinju". Potom nastavi govoriti o novoizgrađenom putu, kojim su se kretali, o dobrim i lošim stranama toga projekta, potkrepljujući iznesene tvrdnje svojim dugačkim vozačkim iskustvom.

Za to je vrijeme B.S. gledao u sivo zelene krševite padine na kojima je mjestimično vidio ostatke starog, kamenima podzidanog zavojitog puta kojim se nekada putovalo. Ti ostaci ceste što su odolijevali nevremenu nadživljavali su svoj zaborav u svijesti i sjećanju onih putnika koji su kao u ovim trenucima B.S. u njima vidjeli dio svoje prošlosti. U tim pomalo sjetnim razmišljanjima prekide ga duboki glas taksiste.

„Evo nas pred Cetinjem".

B.S. je osjetio jako uzbuđenje. Protrlja dlanove nervoznim kretnjama kao da izražava nestrpljenje pomiješano s tremom.

Prošli su kroz stjenoviti duboki usjek prokopanog brda Crne Grede. Kroz prednje staklo automobila B.S. je ugledao sivo plavi masiv osunčanog Lovćena. Impozantna planina s Jezerskim vrhom i Njegoševim grobom na njemu visoko iznad Cetinja izgledali su kao da mu izražavaju nijemu dobrodošlicu. Primaju ga u svoj kameni zagrljaj. B.S. nakratko vidje dio panorame Cetinja, krovove kuća i gradskog zelenila. Dok se taksi blagom strmom ulicom spuštao ulazeći u staru prijestolnicu B.S. je ugledao sivo odbojno pročelje osnovne škole Petar II. Petrović Njegoš, koju je pohađao svih osam godina. Prošli su pored bolnice Danilo I. gdje je B.S. rođen. Zatim su prošli pored zgrade nekadašnjeg Ruskog veleposlanstva čijoj se fasadi kao dijete divio. Nastavili su vožnju ulicom uz rub Gradskog parka i zaustavili se pred ulazom u hotel Grand. B.S. osjeti svježinu cetinjskog zraka i duboko udahnu. Zahvali se taksisti na ugodnoj vožnji.

U hotelu ga je čekao rezerviran apartman. Želio je da prozor i balkon gledaju na Njegošev park, na gusto crnogorično zelenilo, na onu mirniju stranu objekta ispred kojeg nema hotelske terase. Želio je raditi u miru. Raspakirao je stvari. Otuširao se i legao u krevet. Odmarao se do večere. Večerao je sam. Naručio je laki obrok. Pečeno povrće sa čašom piva.

Nakon večere otišao je u kratku šetnju. Ono što je želio prvo vidjeti bilo je stari dio Cetinja. Da bi izbjegao moguće susrete s onima koji bi ga možda prepoznali nakon tolikog izbivanja ili s nekim koga bi možda on prepoznao, nije htio proći centrom grada. Skrenuo je nedaleko od hotela u jednu malu ulicu pored zgrade bivšeg Engleskog poslanstva koja je vodila do ulaza u Njegošev park. B.S.-a su prožimali čudni osjećaji. Sve mu se činilo tako prisno, a istovremeno se osjećao strancem. Kao da ga je dugo odsustvo dosta izmijenilo. Kroz park se kretao slabo osvijetljenim alejama među stablima starih visokih borova. Ta su ga stabla podsjećala na stubove kakvog monumentalnog hrama koji nose mračni nevidljivi svod. Pomisli na Chateaubrianda i njegove opise prirode. Prošao je pored ograde dvorišta dvora Kralja Nikole i izašao na druga vrata parka. Ugledao je osvijetljenu Njegoševu Biljardu. Izgledala je skromno i tajnovito. Nastavio je hodajući pored iskopina dvorca Crnojevića. Taj mu prizor iznova potvrdi onu neizbježnu melankoličnost arheologije koja nam paradoksalno omogućava da se divimo ljepotama ostataka jednog uništenja, ruinama što su postale dio nas samih, naše prošlosti na kojoj se zasniva naša budućnost. Gledao je u malu dvorsku crkvu Ćipur što se od tesanog bijelog kamena uzdiže nad tim iskopinama renesansnog dvorca slavne feudalne obitelji kao izdanak duhovnog sjemena koje se zametnulo u ovoj cetinjskoj pustoj kotlini prije toliko stoljeća.

Kad se približio Biljardi kao bujica navriješe mu misli o

onome što će sutra na dogovorenom sastanku obrazlagati pred čelnim ljudima Cetinja i njegovih kulturnih institucija. Okrenuo se prema dvoru kralja Nikole koji mu se poslije bečkih palača učini odviše skroman. Nalik maloj kasarni. Samo je visoki trijem na pročelju zgrade upućivao na važnost objekta u kojemu je stolovao crnogorski knjaz. B.S. odmjeri pogledom od dvorskog trga prema zgradi nekadašnjeg Crnogorskog parlamenta. Zatim se uputi prema Cetinjskom manastiru. Tu je građevinu posebno čuvao u svom sjećanju. Volio je skladnost arkada na ovom sakralnom zdanju što se diže uz stjenovitu stranu brda kao da se na nju naslanja ili izrasta iz nje. Prisjećao se B.S. kako je s roditeljima odlazio u manastirsku crkvu da se pokloni Sv. Petru, Njegoševom stricu. Tada je prvi put osjetio ono što je nazivao sveti strah, kada se nagnuo da poljubi srebrni križ što je bio položen na staklenu ploču otvorenog sarkofaga pod kojom je ležalo tijelo cetinjskog sveca prekriveno sivo ljubičastom zlatom ornamentiranom tkaninom. Ova su mu sjećanja iz djetinjstva bila toliko snažna da je u tom času podno gustih krošanja divljih kestenova ispred manastira osjetio onaj opojni miris tamjana. Ponovo je u sjećanju vidio odraz svoga dječačkog lica na staklu sarkofaga, odraz u kojemu se živa stvarnost vlastite fizonomije činila nestvarnom spram realnosti smrtnih ostataka tijela cetinjskog čudotovrca. Ovu uzbudljivu noćnu šetnju starim dijelom Cetinja, B.S. nastavi prema Ljetnoj pozornici, nevelikoj građevini nalik grčkom amfiteatru.

Ona mu probudi sjećanja iz mladosti, izmami mu osmijeh na licu kad pomisli na gimnazijske dane. Tada se zanosio mišlju kako će jednoga dana ako postane režiser na tu istu pozornicu postaviti Sofoklovog *Ajanta*. Predstava bi se odigravala usred dana, u podne, kada se tragični junak ubija probadajući se mačem.

Nastavio je šetnju prema Đinovom brdu. Od svih cetinjskih okolnih brda ovo mu je brdo oduvijek izgledalo tajanstveno. Zaobljenom formom svoga vrha, obraslo gustim raslinjem gotovo uvijek sjenovitog izgleda, činilo mu se kako ovo brdo nešto u sebi skriva. B.S je tek odskora doznao da u etimološkom smislu *đin* znači duh, te da svako brdo ima svoga duha koji u njemu boravi.

Ovakva mu razmišljanja samo pojačaše mitsku dimenziju ambijenta koju je osjećao šetajući prostorom kao da ga iznova otkriva. Prošao je Donjim poljem i vratio se u hotel. Umoran od puta i uzbudljivih dojmova brzo je zaspao.

Sutradan u 11 sati bio je primljen kod gradonačelnika Cetinja. U dvorani za prijem priređen mu je srdačan doček. Kao što je bilo dogovoreno sastanku su prisustovali budući suradnici i čelni ljudi kulturnih ustanova Cetinja. Nakon gradonačelnikovih toplih riječi dobrodošlice i neformalnih razgovora uz nezaobilaznu crnu kavu i čašicu domaće lozovače, B.S. se obrati prisutnima:

„Zahvaljujem vam na podršci i razumijevanju, kao i spremnosti koju ste iskazali još u našim prijašnjim kontaktima da se moj projekt *Luča Njegoševe noći* realizira

kako sam ga koncipirao a u povodu jubileja dvjestote godišnjice rođenja našeg velikog pjesnika. Želio bih da danas, ovdje, detaljno dogovorimo suradnju za predstojeća tri mjeseca. Čeka nas intezivan rad. Svi se učesnici ovoga projekta moraju dobro pripremiti. Predvidio sam kao što vam je već poznato da u taj projekt, neku vrstu otvorenog teatra sudjeluju i brojni građani Cetinja. To naravno neće biti klasična predstava temeljena na jednom Njegoševom djelu, premda će se najviše bazirati na *Luči mikrokozma*. U tom, mogao bi reći mističnom, monumentalnom performansu na simboličan će se način govoriti o Njegošu, o kompleksnosti njegove stvaralačke ličnosti, dakle, o Vladici i pjesniku. Predstava se treba dogoditi u trećoj nedjelji osmog mjeseca s početkom u 9 sati navečer.

„Kako ste zamislili sudjelovanje građana Cetinja u tom projektu?“ upita jedan od prisutnih.

„Računam na sudjelovanje preko dvije hiljade građana Cetinja u dobi od 8 do 80 godina.“

„Bojim se da će to biti previše ljudi. Gdje ćete smjestiti toliko mnoštvo? Ljetna pozornica će biti premala za toliki broj učesnika.“ Skeptično je komentirao onaj koji je postavio pitanje. Ostali prisutni su se u nevjerici pogledavali.

„Nisam računao s Ljetnom pozornicom“, odgovori B.S. „Predstava će se odvijati na prostoru od Njegoševe Biljarde do platoa iznad Cetinjskog manastira uključujući i put koji ih povezuje, dakle i Novu džadu. To je veliki prostor koji zahtjeva mnoštvo prisutnih.“

Zatim izvadi iz kožne torbe pripremljene fascikle u kojima je bio prezentiran a u nekim dijelovima i vrlo precizno opisan proces izvedbe tog projekta. Fascikle je B.S. predao svojim odabranim suradnicima, kompozitoru i dirigentu, koreografu, glavnom glumcu koji će biti vođa glumačke grupe, inžinjerima, majstorima rasvjete i tona.

Zamolio ih je da što temeljitije pregledaju predani materijal i što prije odrede termine i mjesta rada. B.S. je želio sudjelovati u svim pripremnim radovima, pratiti sva uvježbavanja ansambala.

„Da vam pojasnim ovo što se tiče građana Cetinja i njihovog sudjelovanja", nastavi B.S. „Predlažem da se nađe par volontera koji bi po instrukcijama što ću im dati obavili razgovore sa svima zainteresiranima za predstavu. Bitno je odabrati petsto učesnika koji će dobiti upute kada, gdje i što trebaju učiniti i na kojim mjestima trebaju stajati na prostoru na kojem će se odvijati predstava. Ostali će se sudionici prilagoditi situaciji odnosno mirno promatrati ono što se pred njima događa. Informaciju za zainteresirane građane treba pustiti putem lokalnih medija nakon što odredimo prostor u kojemu će im se moći predočiti svi potrebni detalji. Ono što me posebno zanima i na neki način brine obzirom na kratak rok jest uvježbavanje baletne grupe. Koreografija se mora dobro uvježbati gotovo do savršenstva."

B.S. se obrati koreografu:

„Molio bih Vas da svaki od Vaših plesača pročita *Luču mikrokozma* ili barem neku studiju o tom spjevu."

Koreograf je odgovorio kako je to već imao na umu.
Daljnji razgovor se poveo oko nekih tehničkih pitanja jer je predstava zahtijevala precizne i visoko profesionalne zadatke koji trebaju biti besprijekorno izvedeni. Zadovoljan postignutim i s vjerom kako će se sve odvijati onako kako je zamislio, B.S. se zahvali na toploj dobrodošlici i gostoprimstvu koje mu je ukazano. Posebno je isticao kako ga raduje suradnja s crnogorskim umjetnicima kojima će se i u ovoj njegovoj predstavi pružiti prilika da iskažu sve svoje kvalitete i tako svojim umijećem doprinesu važnosti projekta posvećenom Njegošu.
Dirigent se obrati B.S.-u:
„Kada svako bude završio svoj dio posla gdje ćemo izvesti generalnu probu?"
B.S. kratko odgovori:
„Nigdje. Probe neće biti."
Vidjevši zbunjenog dirigenta i začuđena lica ostalih poče objašnjavati:
„Generalna proba je nepotrebna. Svatko će dobro uvježbati svoj dio; muzičari, baletni ansambl, glumci. Što se tiče upotrebe tehničkih instrumenata i raznih aparata o njima sve detaljno piše u materijalima koje sam vam dao. Ja ću sve koordinirati. Svjestan sam mogućih problema ali rizik je neophodan. Naprosto zato što želim da se predstava izvede tako, a u tome jeste njena čar, da postoji uzbuđenje u izvođenju, kao da se sve odigrava spontano kao kakav proces što se sam od sebe odvija. Režija bez režije. Naprosto,

predstava se treba dogoditi. To će biti događanje događaja. Svi moramo osjetiti u tom autentičnom ambijentu da to radimo samo tada, samo te noći, i da je sve to neponovljivo kao vrijeme i ostali događaji koji teku."

B.S. zatim raširi obje ruke kao da prisutne umiruje. „Ne brinite, sve će biti dobro. Samo da izvježbamo zadano onako kako treba. Svu odgovornost preuzimam na sebe. Eventualni neuspjeh pripisat ću sebi. Uspjeh u kojeg vjerujem podijelit ću sa Vama."

Kad je sastanak završio gradonačelnik Cetinja pozvao ih je na svečani ručak.

Nakon bogate crnogorske trpeze s lokalnim i nacionalnim specijalitetima kojih se B.S. bio uželio, dobro raspoložen srdačno se oprosti od prisutnih. Posebno se zahvalio gradonačelniku na podršci i razumijevanju.

B.S. je poslijepodne proveo u hotelskom apartmanu. Čitao je neku studiju o Njegoševom djelu s jednog slavističkog simpozija prije petnaestak godina. Predvečer je otišao obići mjesta na kojima će se odvijati njegova predstava. Prošao je pored Biljarde odmjeravajući pogledom okolni prostor. Mjerio ga je koracima i zapisivao izmjereno u jednu malu bilježnicu. To je mjerenje izvodio tako spretno da njegovo kretanje ne bude upadljivo za rijetke prolaznike. Brojao je koracima i dužinu puta Nove džade. Koliko je rastojanje od jednog zavoja do drugog i koliko je koraka, metara, od zapadnih vrata Biljarde do platoa iznad Cetinjskog manastira. Iako je znao da će mu suradnici iz tehničkog

tima dostaviti sve detaljne mjere prostora, B.S. je želio hodanjem osjetiti ambijent, upiti ga svojim tijelom.
Kada je stupio na široku površinu platoa iznad cetinjskog manastira obraslu niskom travom, proželo ga je posebno uzbuđenje. Gledao je u vedro nebo predvečerja, u plavičasti svod bez zvijezda. Pogled mu se spuštao niz okolna brda na kojima su, njegoševski kazano, umirale posljednje zrake sunca što je upravo zalazilo za Lovćenom. Taj pogled istovremeno i radostan i sjetan zaustavio se nad gradom, nad cetinjskom kotlinom. B.S. je gledao u Cetinje koje mu u mislima izazva sliku te iste kotline iz Njegoševog doba. Tada je bila pusto polje bez kuća i drveća. Šetajući duž platoa gledao je manastir i Biljardu. Zagleda se u veliko zvono okačeno u malom zidanom zvoniku zvanom Tablja što se nalazilo na stjenovitoj uzvisini iznad platoa. Sjećao se tog zvona još iz djetinjstva. Podsjećalo ga je na neki veliki metalni naglavce okrenuti cvijet iz čijeg središta visi dugački tučak. B.S. je u djetinjstvu u glavicama oko Cetinja brao zvončiće, divlje cvijeće lijepog zvonastog oblika, latica okrenutih prema zemlji. Dok se kretao prostranim platoom osjećao se kao da pripada nekom međusvijetu. Nekom vanvremenskom limbu. Između poznate realne sadašnjosti i tajne neizvjesne budućnosti koja će se završiti smrću. Znao je da je smrt u stvarnom i metafizičkom smislu iznad njega, da je on u njenoj vlasti te da ekvivalent njegove, ovim mjestom i povodom potaknute mračne refleksije, vidi u grobovima što se nalaze iznad Cetinja. Vladike Danila na Orlovom

kršu, i Vladike Rada na lovćenskom Jezerskom vrhu. Sjeo je na jedan ravni kamen na rub platoa i čekao da padne noć. Htio je osjetiti atmosferu prostora, odnosno ambijenta u kojem će se odvijati najuzbudljiviji dio njegove predstave. Zamišljao je kako će te noći i zvijezde na nebu i stijenje i bilje koje sada nestaje u mraku što se spušta sa tišinom, kako će sve to biti dio njegove predstave. Razmišljajući i gledajući u mašti pojedine dijelove svoga spektakla, posta svjestan kako već dugo vremena sjedi u gustom mraku. Ustao je, upalio svjetlo na mobitelu, osvjetljavajući pred sobom put. Sporim se hodom spusti u grad. Večerao je s kompozitorom i koreografom. Razgovarali su o nekim pojedinostima iz predstave.

Slijedili su tjedni intenzivnog i napornog zajedničkog rada. B.S. je uspješno koordinirao sve elemente projekta koje su na čestim sastancima utvrđivali, preispitivali, mijenjali i prilagođavali konkretnim mogućnostima. Trebalo je sve uskladiti, kako bi se idejna složenost predstave što bolje vizualno i zvučno mogla izraziti.

B.S. je slobodno vrijeme, kada nije prisustvovao probama ansambala, također posvećivao mislima o Njegošu i o njegovom djelu. Iznajmio je automobil i vrijeme provodio na mjestima koja su ga posebno privlačila. Često je u popodnevnim satima odlazio na Lovćen. Šetao je Ivanovim koritima i pješice se uspinjao do Njegoševog mauzoleja na Jezerskom vrhu.

Prva mu je zamisao bila kada je prije dvije godine u Beču

počeo raditi na koncipiranju svog noćnog teatarskog spektakla, da se ta predstava posvećena Njegošu odigra na Ivanovim koritima pod Jezerskim vrhom. Vjerovao je kako bi blizina pjesnikovog groba dala posebnu dimenziju onome što bi se dolje na sceni odigravalo. Kako je vrijeme prolazilo i ideja se razrađivala, B.S. je odlučio promijeniti mjesto izvođenja svoje predstave.

Šetajući stazama Lovćena, usprkos vremenu dobro očuvanim starim „austrijskim putevima", u hladovini bukovih stabala odmarao se udišući svježi zrak. Posebno su mu bili uzbudljivi kako je znao reći „susreti sa morem". Gledao je s velike visine mala primorska mjesta i daleki horizont. Promatrao je onu nepreglednu moćnu liniju što razdvaja ili spaja modrinu mora i plavetnilo neba. Posebno ga je privlačio Bokokotorski zaljev. Gledao je Kotor i Dobrotu, usmjeravao pogled prema Perastu i Prčnju u kojima je Vladika Petar II. Petrović Njegoš znao boraviti.

Pogled su mu privlačile sivoplave stijene što se prijeteći uzdižu nad Kotorom. Istovremeno mu se činilo kao da je ta kamena masa izronila iz mora ili kao da će se survati u njega. Taj je prizor izražavao ljepotu i surovost predjela. Tišina visine s koje je promatrao uzbudljivu panoramu i mirisi divljeg niskog raslinja još su mu više u mislima približavali pjesnika.

Vjerovao je da je ovaj crnogorski pejzaž svojom privlačnom iskonskom snagom, svojom mitskom zagonetnošću nadahnjivao pjesnički senzibilitet mladoga Njegoša. B.S. je

vjerovao u teorije Hypolita Tainea kako podneblje i ambijent igraju presudnu ulogu u formiranju čovjekove ličnosti.
Uskim strmim putem preko Štirovnika B.S. se spuštao u Njeguše gdje je rado posjećivao Njegoševu rodnu kuću. Šetao se Njeguškim poljem i razmišljao o pjesniku, njegovom karakteru, formiranju, senzibilitetu, afinitetima, slabostima...
Misli i impresije zapisivao je u jednu džepnu bilježnicu. U tim se zapisima prožimalo ono što je B.S. već znao čitajući o Njegošu. O faktima iz Vladičina života, o pjesnikovom liku što ga je u njegovoj svijesti upravo poticao ambijent u kojemu se kretao. Vjerovao je da će mu neki od ovih zapisa dobro doći za jednu studiju na kojoj je također radio. Radni naslov te studije provokativne tematike glasio je „Misterij žene i Vladika Petar II. Petrović Njegoš". Bio je svjestan da je sebi zadao ambiciozan, veoma zahtjevan i na određen način delikatan zadatak. Zanimalo ga je kako se i na koji način u Vladičinom djelu odnose ljubav i smrt. Ili još delikatnije kako ih je podnosila njegova duša. Smatrao je da se snaga Njegoševog pjesničkog izraza prožetog suptilnom erotikom zasnivala na paradoksu. Bio je uvjeren da je onakve ljubavne, onakve uzbudljive erotske stihove mogao napisati samo onaj koji nije smio ljubiti. Onaj kome je ljubavna strast bila zabranjena. Prisjećajući se nekih De Sadovih tekstova pomišljao je pitajući se je li možda i Njegoševo biće gonila ona mračna ljudska potreba, užitak da se prekrši zadana zabrana. Za ovakvo smjelo

razmišljanje opravdanje je nalazio u Njegoševoj poslovičnoj fizičkoj ljepoti i privlačnosti kojima je otvoreno izražavana naklonost ljepšega spola. Ali, pjesnik je bio duhovno lice. Vladika u mantiji. Duh u tamnici tijela, tijelo u duhovnoj mantiji vjere. Kako li je proživljavao Njegoš, pitao se B.S., ono unutarnje raspeće što su ga u njemu stvarale žudnja i zabrana. A još se „sit nije naljubio vladalice vile b'jele", za koju bi „da' i sve slave ".

Kako je obuzdavao žudnju i prohtjeve puti? Je li potisnuta strast u njemu stvarala onaj osjećaj augustinovskog „trna u mesu"? Je li osjećao bodlju u duši? B.S. je bio upoznat sa medicinski provjerenom i potvrđenom činjenicom da tuberkulozni bolesnici imaju posebno izražen seksualni nagon. Nije li neobuzdanost erotskog nagona u jednoj nepriličnoj situaciji kada je Njegoš nasrnuo na jednu mladu ženu trajno obilježena ožiljkom iznad pjesnikove lijeve obrve udarcem kosijera ljubomornog muža? Njegoš je bio svjestan snage i slabosti svoje emocionalnosti. Također je bio svjestan svoje smrtne bolesti. B.S.-u je bilo poznato kako sublimacija seksualnog nagona u umjetničke oblike izražavanja u pravilu donosi velika ostvarenja. Njegoš je to upravo dokazivao. Bio je genijalni pjesnik.

Šetajući B.S. je u sebi izgovarao neke vladičine stihove koje je u erotskom smislu smatrao posebno lijepim i inspirativnim. Vjerovao je da je Vladika kao i mnogi pjesnici romantizma imao svog demona. Demona Erosa, što se u Njegoševom slučaju često maskirao smrću. „Blago odru,

na kom počine“ lijepo žensko tijelo. Ovako nešto može napisati samo onaj koji je bio iskusio naslade puti da bi se kasnije nemoćno odricao od te naslade. Ali Njegoš je mogao snažno osjetiti tu lijepu mrtvu ženu na odru samo zato jer je duboko u sebi osjećao taj odar.

Prisjetio se B.S. na one dirljive redove iz vladičinog pisma doktoru Petru Marinkoviću, liječniku u kojeg je imao najviše povjerenja. U tom pismu godinu dana prije smrti Vladika govori kako mu mnogi daju različite dobronamjerne savjete da bi mu olakšali teret bolesti, između ostalog, da na „ženski pol oči ne okreće“, na što je Vladika iskreno i ljudski u tom istom pismu ustvrdio, „a čovjek ne može i sa smrtnoga odra da oči ne baci na krasno stvorenje“. Za B.S. je stih o mrtvoj lijepoj ženi na odru bila najizrazitija apoteoza ljubavi koju je jedan istinski pjesnik mogao izreći. Demon Erosa ga je zavodio i kroz lik Vuka Mandušića....

Uz Eros pjesnika dolazi, B.S. je u to bio ubijeđen, i kajanje Vladike. Zato je pokazivao veliko zanimanje za duhovnu stranu Njegoševe osobe. Dobro je znao da Vladičina mantija zabranjuje tjelesne užitke svjetovnoga života. Štoviše isključivala ih je. Zato je Vladika živio svoju unutarnju dramu. B.S. je vjerovao da je pjesnikovo kajanje razaralo dubinu njegovoga bića kao što podzemne vode razaraju stijenje njegovoga pejzaža. U Njegošu je vidio oličenje tragičnog mikrokozmosa.

Prostor kojim se B.S. kretao bio je označen i ozračen Njegoševom osobnošću. Razmišljajući tako o pjesniku i

Vladici B.S. se uspeo uskom stazom na uzvišenje s kojeg je gledao Njeguško polje i lovćenske vrhove, predio obasjan nekom, činilo mu se, čudesnom svjetlošću. Prisjetio se kako mu je jednom prilikom jedan prijatelj, slikar, objašnjavao da je boja neba nad Njegušima i Lovćenom tako posebna zbog blizine mora u kojemu se ogleda nebo. More se također ogleda u nebu, u tom „vozdušnom oceanu".

B.S. je razmišljao o dječaku Radu Tomovom koji je rođen i rastao u tom prostoru. Je li, pitao se B.S., zaigrani dječak Rade nesvjesno potaknut onim tajnim, metafizičkim iskustvom s kojim je rođen, pogledavao u onaj vrh Lovćena na kojem sada počivaju njegove kosti? Ili je smrt već tada sa toga vrha vrebala zaigranog dječaka? U njemu je posijala sjeme iz kojega će se razviti razarajući romantičarski tragični cvijet. Cvijet kratkotrajnoga života, čije će latice sasušiti smrtonosna sušica.

Ovakve melankolične metafore navirale su u mislima B.S.-a i vodile ga onom vječnom pitanju: kako je u tako teškim uvjetima života s teškom bolešću Njegoš mogao napisati onakva djela, posebno B.S.-u omiljeni spjev *Luču mikrokozma*? Premda nije bio stručnjak za Njegoševo djelo, smatrao je da se Njegošev genije nije formirao samo kroz erudiciju, gdje su neki istraživači pjesnikova opusa u tu svrhu pedantno pobrojili sve naslove knjiga njegove biblioteke u Biljardi. Vjerovao da je Njegoš uz sve one neosporne i moguće utjecaje od Platona do Kabale, od Origena do Miltona posjedovao takozvano intuitivno

znanje, što ga je rano uputilo prema pitanjima o tajni ljudskoga bića i tajni kozmosa, o izvjesnosti i istini. I sada dok njegovi smrtni ostaci leže na vrhu Lovćena najbliži su nebu i tajnama svemira. Pjesnikove su kosti ostale kao sveta zemaljska relikvija mistične tajne makrokozmosa. „Ja sam", pisao je Njegoš „ovako smrt razumio, ili je tihi vječni san prije rođenja, ili lako putovanje iz svijeta u svijet...."
Ovakva razmišljanja o vladici i pjesniku poticana ambijentom u kojem se B.S. kretao činila su da je dodatno radio na izmjenama i dopunama nekih elemenata u predstavi.
Kako je vrijeme protjecalo, B.S. je sve intenzivnije osjećao i spoznavao da se njegov interes za Njegoša pretvara u opsesiju. Ovome je pripisao jedan neobičan san kojeg je usnio jedne noći, dvadesetak dana prije predstave. Taj je san zapisao u svoj cetinjski dnevnik kojeg je uredno vodio. „Bio sam učenik četvrtog razreda osnovne škole *Petar II. Petrović Njegoš*. Sjedio sam u posljednoj klupi. Bio je treći sat. S nestrpljenjem sam čekao završetak nastave. Napolju je bio sunčan dan. Iz hladne odbojne učionice visokog stropa dan se činio ljepšim. Kad se konačno oglasilo školsko zvono među prvim učenicima sam istrčao van. Žurnim korakom kao da me neka nepoznata sila goni vraćao sam se kući. Put do kuće vodio je uskom ulicom pored Gradskog parka. Cesta je bila neasfaltirana. Na pjeskovitom tlu mjestimično su se nalazile lokve, plitka duguljasta udubljenja ispunjena mutnom vodom od jutarnjeg pljuska. Na njihovim mirnim površinama odslikavalo se vedro nebo. Posebno mi je

zadovoljstvo pričinjavalo da stanem iznad lokve i gledam svoj odraz na vodenoj površini, kao da sam sebe gledam s nebeskih visina. Podigao sam nogu i svom snagom stopalom tresnuo po lokvi. Sve se raspršilo u prljave kapi što su ostavile smećkaste fleke na mojim bijelim dokoljenicama. Krećući se istim putem, čineći istu radnju i ne propuštajući ni jednu lokvu, osjetih kako me nešto iz parka počelo privlačiti. Okrenuh glavu u tom smjeru. Pogled mi privuče neobičan prizor. Na stablu jednog visokog drveta bujne krošnje bila je okačena slika Njegoševog portreta. Ona iz Biljarde koju je naslikao Josip Tominc. Ubrzo zapazih da na svim ostalim stablima u parku visi ista umnožena slika Vladičinog portreta. Osjetio sam uzbuđenje i strah. Oprezno, kao da se šuljam vođen radoznalošću uđoh u park. Kad se približih Njegoševoj slici primijetih leptira na njegovom čelu. Stajao je iznad Vladičine lijeve obrve, pokrivajući onaj intrigantni ožiljak što Njegoševom markantnom licu daje uzbudljivu privlačnost kakvu sobom nosi svaka oskrnavljena ljepota. Sivo smeđi leptir je povremeno širio krila ispod kojih se otkrivao njihov donji par tamno crvene boje. Činilo se kako se kretanjem krila rastvara rana na pjesnikovu čelu. Bilo me strah ispružiti ruku i uhvatiti leptira. Odjednom spazih da je trava u parku postala tamno crvena. U vrhovima krošanja čuo se šum vjetra. Ubrzo sam čuo još jedan zvuk koji je dopirao iz dubine parka. U zraku se osjećao miris tamjana. Okrenuh se i ugledah jednu filigranski izrađenu zlatnu kadionicu kako lebdi zrakom njišući se na zlatnim

lancima. Kao da ju je pokretala neka nevidljiva ruka, kadeći prostor parka. Iza sebe začuh glas koji me dozivao. Okrenuh se. Jedna djevojčica krupnih smeđih očiju blijedog lica pruži mi ruku kao da me želi odvući iz parka. Imala je raskopčanu čipkastu bijelu bluzu koja je otkrivala njena deformirana kokošija prsa. Oko vrata je nosila tanki srebrni lančić na kome je visio medaljon s nekim nepoznatim inicijalima. Osvrnuh se prema Njegoševoj slici. Leptir je i dalje stajao na istom mjestu. Djevojčica i ja istrčasmo iz parka. Zadihani stadosmo na ulicu. Djevojčica mi pokaza rukom prema suncu. Bilo je u zenitu. Umjesto zaslјepljujućeg izvora svjetla, na nebu je lebdio crni disk. Bio je pravilnog ruba oko kojeg se širila svjetlost. Taj crni disk na plavom nebeskom svodu nad cetinjskom kotlinom izgledao je kao zjenica nekog kozmičkog mističnog oka koje nas promatra. Pobjegosmo u obližnju glavicu. Verali smo se po kamenju. Odjednom spazismo kako je glavica puna ljudi. Uplašenih građana Cetinja. Nisu gledali u crno sunce na nebu nego dolje u grad. Djevojčica i ja smo se popeli na vrh glavice. Pogled na grad bio je zastrašujući. Iz manastirske ladnice šikljala je voda. Plavila je Cetinje. Cetinjska kotlina se pretvorila u veliko jezero. Mutna je voda potopila park. Samo su se još vidjeli vrhovi grana krošanja najviših stabala. Među njima na površini vode plutale su Njegoševe slike. Na vladičinom licu, na istom mjestu iznad lijeve obrve i dalje je stajao onaj sivo smeđi leptir. Od straha se probudih. (Bilo je 6 sati i 15 minuta)".

Ovaj se san snažno dojmio B.S.-a, snažno se urezao u njegovu svijest.

Za vrijeme jutarnjeg rada sa suradnicima ispričao je kompozitoru sve pojedinosti svoga sna. Pokušao mu je dočarati kakarakter zvuka vjetra što ga je čuo u krošnjama drveća i onog zvuka lebdeće kadionice. Tražio je od kompozitora da komponira nešto nalik tim zvukovima i unese ih u muzičke dionice njegove predstave.

Nekoliko je dana B.S. proveo sa inžinjerima i tehničarima, obilazeći važne punktove u prostoru na kojemu će se održati noćni spektakl. Tehnički dio predstave što se odnosio na svjetlosne i zvučne efekte bio je bitan. Trebalo je osigurati besprijekorno funkcioniranje reflektora, mikrofona i zvučnika.

Kako se dan izvedbe predstave približavao, B.S. je počeo pokazivati određenu dozu nervoze. Strah koji je osjećao bio je opravdan. Trebalo je sve elemente predstave uskladiti u jednu cjelinu, u kontinuitet radnje koji se nije smio ničim narušiti. Posebno ga je radovalo što je baletni ansambl u čijem je radu na početku bilo problema dobro uvježbao zahtjevnu koreografiju.

Odaziv građana Cetinja za sudjelovanje u njegovoj predstavi bio je iznad očekivanog. Prijavilo se znatno više osoba od predviđenog broja.

U gradu se osjećala posebna atmosfera, govorilo se o predstojećoj predstavi kakvu Cetinje do tada nije imalo. Predstava je najavljivana u medijima, ali B.S. nije želio

ništa govoriti o njoj. Obećao je da će to učiniti dan poslije na konferenciji za novinare. Ovakav autorov stav još je više pojačao interes i želju za predstavu. Ono čega se B.S. pribojavao bila bi moguća nepovoljna vremenska prognoza. Strepio je od cetinjskih kiša i pljuskova koji bi mu mogli pokvariti koncept projekta. Strah je bio opravdan jer je za vrijeme trajanja pripremnih radova doživio nekoliko kišnih dana koji su ga podsjetili na dane djetinjstva. Na onaj cetinjski dažd nalik biblijskom potopu kada je sve od silnih pljuskova bilo sivo i vlažno. I ljudi i zemlja i nebo. Prisjećao se kako je sa zvukom kiše zaspivao i uz isti se zvuk budio. Odahnuo je kad je čuo izvještaj vremenske prognoze, tri dana prije predstave. Slijedio je period stabilnog vremena sa sunčanim i vrućim danima. Pripremni radovi su privedeni kraju. Sve je bilo spremno za početak spektakla.

DOGAĐAJ

II

Sa spuštanjem večeri sve se više građana Cetinja okupljalo ispred Njegoševe Biljarde. Popunjavali su široki prostor između zgrade Crkvenog suda i Narodnog muzeja. Oni koji su imali propusnice za Novu džadu žurili su zauzeti svoja mjesta. Točno u devet sati u tom dijelu Cetinja isključena je javna rasvjeta. Nastao je mrak. Mrkla noć oko Biljarde donijela je mrtvu tišinu. Činilo se kako je sve nestalo u gustom crnilu. Tišina je bivala sve napetija. Uzbuđenje mnoštva prisutnih sve je više raslo.

B.S. je stajao ispod jednog bora uz potporni kameni zid Nove džade naspram Biljarde. Kad je procijenio da su napetost i uzbuđenje prisutnih dosegnuli vrhunac, odaslao je mobitelom poruku svom asistentu: „Sve je spremno. Predstava može započeti." Odjednom se začu prasak muzičkih instrumenata. Okupljeno se mnoštvo trže. Iza zidova nevidljivog dvorišta Biljarde širio se sve intenzivniji zvuk simfonijskog orkestra. U prodornim tonovima žestokog ritma osjećala se takva vitalnost i snaga kao da se spontano oslobađala iz nesagledivih i beskrajnih kozmičkih prostranstava.

Ova je eksplozija zvuka kratko trajala. Točno jednu minutu.

Tako je bio predvidio B.S. Kako je muzika nenadano i naglo započela tako je naglo i nenadano prestala. Zavladala je tišina. Okupljeno mnoštvo ispred Biljarde ispunjali su znatiželja i nemir. Čekalo se što će se dalje događati. Pretpostavljalo se da je ovaj iznenadni muzički uvod bio efektna najava za ono što tek treba uslijediti. Ali tišina je potrajala duže nego što se očekivalo. Nastalo je komešanje među publikom.

Odjednom se začu snažan prodoran zvuk velikoga zvona, zvuk od jednog udarca što se širio sa stjenovitog uzvišenja iznad cetinjskog manastira. Premda je bio mrkli mrak svi upereše pogled prema nevidljivom mjestu izvora zvuka. Eho isčeznu a mnoštvo prože snažno uzbuđenje. Nedugo zatim začuše se tihi tonovi muzičke kompozicije što su se širili iz dvorišta Biljarde. Skrenuše pozornost prisutnih. Sada su im pogledi bili usmjereni prema nevidljivom Njegoševom zdanju. Dvokrilna vrata Biljarde počeše se polako otvarati. Svjetlost iz unutrašnjosti zgrade osvijetli prag i prostor pred vratima. Od vrata Biljarde prema Novoj džadi, označena konopcima s obje strane, staza je vodila do platoa iznad Cetinjskog manastira. Disciplinirano mnoštvo građana stajalo je uz oba ruba staze. Oni što su se nalazili uz sami konopac po scenariju B.S.-a držali su u rukama svijeće i čekali znak kada ih trebaju zapaliti. Okupljeni oko ulaza u Biljardu i oni koji su ulaz mogli vidjeti iz daljine, gledali su radoznalo u svjetlost koja se u sveopćem mraku činila kao ulaz u neki tajanstveni svijet. Tihe tonove muzike u čijim

su molskim dionicama dominirala violončela, prekide drugi prodorni zvuk zvona. Svjetlost se na vratima Biljarde pojača a oni koji su držali svijeće u rukama zapališe ih.
Na vratima se pojavi vitka ženska figura. Bila je u dugoj bijeloj haljini modernog kroja sačinjenoj od dugih bijelih svijetlih traka koje su povremeno lelujale od strujanja zraka što je figuri davalo krhkost i prozračnost čineći njenu gracioznost na trenutke nestvarnom. U goloj do ramena ispruženoj ruci držala je, nalik žezlu, svijetleći štap koji je isijavao bijelo srebrnastu svjetlost. Lice djevojke je bilo bijelo nalik boji haljine. Ruke i tijelo također. Otmjenim korakom uputila se označenom stazom. Tek što je djevojka prošla prag Biljarde za njom se pojaviše šest mladića obučenih u crna odijela elegantnog kroja, pridržavajući na snažnim ramenima, u simetričnom rastojanju po parovima jedan za drugim, dugačku nosiljku obloženu tamno crvenim samtom. Sada je sva pažnja prisutnih bila usmjerena na ono što se nalazilo na nosiljci. Na sredini nosiljke stajala je Njegoševa fotelja, naslonjača, ona na kojoj je pjesnik i vladika izdahnuo.
Simbolička snaga ovog predmeta iz Njegoševog muzeja u cetinjskoj mrkloj noći snažnom je emocijom prožela prisutne. Bili su iznenađeni i vidno uzbuđeni. Ova je fotelja svim Cetinjanima bila dobro poznata, ali im se sada činilo dok su gledali u njenu tamnu siluetu da je zadobila neku čudesnu energiju, energiju tajanstvenog predmeta koji se doimao živim. Kao da je ta fotelja postala simboličko,

metaforičko tijelo pjesnika što se nijemo obraća mnoštvu prisutnih. Mnogi su spontano počeli pružati svijeće ne bi li slabom treperavom svjetlošću što bolje osvijetlili Vladičinu fotelju. Izgledalo je kao da svjedoče čudu u kojemu doživljavaju preobraženu stvarnost tog predmeta. Bili su poput onih vjerskih zanesenjaka, onih hodočasnika što vjeruju u moći svete relikvije. Kao da te noći pred njima nije bila ona fotelja, onaj njima dobro znani muzejski eksponat, sačuvani predmet skromnog mobilijara Njegoševe Biljarde, fotelja na kojoj je 19.10.1851. godine izdahnuo Vladika Rade, slavni pjesnik i gospodar Crne Gore. B.S. je bio uvjeren kako su okupljeni Cetinjani te noći gledali u ovaj predmet kao u živog Njegoša što se pred njima ponovo rađa iz svjetla kamene utrobe svoje Biljarde. Tako je događanje pred Njegoševim zdanjem postala mistična procesija posvećena crnogorskoj pjesničkoj svetinji. Ali u tom je događaju bilo nečeg drugačijeg, nečeg specifičnijeg od onoga što vjernički puk zanosi u crkvenim procesijama kada se na dan nekog crkvenog praznika, na spomen nekom svecu zaštitniku, čudotvorcu, nosi njegova slika ili kip, kakva relikvija, ostatak tijela, kost, zub, pramen kose ili komad odjeće.

Pred Biljardom se zbilo nešto neočekivano. Kao da je bio dozvan pjesnik, kao da se osjećalo njegovo prisustvo izazvano sviješću o njegovom djelu, izazvano snagom sjećanja na to djelo što živi u svakom Cetinjaninu. Ako i ne poznaje Njegoševo djelo, on, Cetinjanin osjeća njegovu

duhovnu snagu, intuitivno spoznaje mudrost pjesnikovih riječi od kojih je neke usvojio kao narodnu mudrost. Koliko li samo ima u ovom mnoštvu pred Biljardom, uzbuđeno je mislio B.S., onih koji su iskusili „mješavinu žuči i meda" svojih ovozemaljskih egzistencija? B.S. je unaprijed bio svjestan tog intelektualnog i emotivnog efekta, tog podražaja u bićima prisutnih povezanih snagom asocijacija kakve može proizvesti ovakav predmet. Računao je kao kakav iskusni psiholog da će planirani efekt biti postignut, da će se neminovno u svijesti prisutnih probuditi duhovna snaga Vladike što je neodvojiva od njegovog markantnog lika čineći ga svojevrsnom mitskom pojavom. Računao je također i na onu osjetljivost u svijesti prisutnih što je izaziva pjesnikova tragična sudbina. Snagu mudrosti u tjelesnoj ljepoti rano je ovjenčala smrt crnim vijencem spletenim od bolesti i tegobnog života.

Zato je, B.S. vjerovao da u toj mrkloj cetinjskoj noći prisutni građani pred Biljardom vide Njegoševu fotelju kao oživjelo simboličko tijelo pjesnika, U toj fotelji kao da još živi, pjesnikovo bolno disanje, kašalj i samrtni hropac. Ona još nosi težinu umirućeg vladičinog tijela. Upila je bolesni znoj njegove samrtne groznice, čula posljednje otkucaje pjesnikovog srca. Na fotelji se isticao onaj nagnuti, unazad nakošeni naslon koji je olakšavao Vladičinu nadolazeću smrt. Taj nagnuti naslon Njegoševe fotelje što se na nosiljci izdigla nad mnoštvom pred Biljardom izgledao je kao da se obraća dalekom zvjezdanom nebu nad Cetinjem. Kao

da je pjesnikova fotelja žalovala za duhom onoga koga više nema.

B.S. je bio gotovo ushićen gledajući promjene izraza na licima prisutnih. Titrava svjetlost zapaljenih svijeća otkrivala je na licima dirljivo uzbuđenje. Skladnim korakom na rastojanju od tri metra mladići s nosiljkom i Njegoševom foteljom na njoj slijedili su djevojku u bijelom. Kako su se udaljavali od zgrade Biljarde prolazeći mirnim špalirom, oni građani što su stajali uz konopac sa lijeve i desne strane staze pružali su svijeće prema Njegoševoj fotelji.

Zbliženi plameni dugih parafinskih svijeća na momente su podsjećali na plameno cvijeće, na lux florealis, kojim sudionici u predstavi iskazuju počast i divljenje onome u čiju su se čast okupili.

U mrkloj cetinjskoj noći ta se procesija pretvorila u malo zemaljsko nebo kojim putuje pjesnik. Mnoštvo upaljenih svijeća u mraku postade nalik Mliječnom putu uz dugu zavojitu putanju od Biljarde do platoa iznad manastira. Pjesnik putuje među zvijezdama Mliječne staze u tami beskrajnog prostora pod nijemim nebeskim svodom . B.S. je osjećao snažno prožimanje i jedinstvo simbolike tog mikrokozma – Biljarda, manastir, Orlov Krš, Lovćen. Kao da se posredstvom pjesnikovog duha u ovoj cetinjskoj noći sjedinjavalo nebesko sa zemaljskim.

Na prvom zavoju prema platou iznad manastira djevojka u bijelom se zaustavila. Svijetleći štap je držala objema rukama. Kad ga je podigla prema nebu kao da ga predaje

mračnom beskraju začuše se glasovi. Bilo je to mnoštvo muških i ženskih, ukomponiranih vokala nevidljivog zbora. Činilo se kako ti glasovi dopiru iz gustog divljeg grmlja, iz obraslog stijenja kroz koje vodi put od Biljarde do platoa iznad manastira. Glasovi zbora širili su se tišinom noći.

„Ja sam duše tvoje pomračene,
Zraka sjajna ognja besmrtnoga
Mnom se sjećaš što si izgubio;
Badava ti vatreni poete
Stvaraju i kliču boginje;
Ja jedina mrake pronicavam
I dopirem na nebesna vrata“

Tek što zbor bješe završio kazivanje stihova iz Njegoševe *Luče* začu se teški prodorni zvuk zvona. Bilo je nečeg zastrašujućeg u tom zvuku čiji se eho, kako se prisutnima učinilo, pronio cijelom cetinjskom kotlinom. Stjecao se dojam kako je ta kamena kotlina postala ogromno zemaljsko zvono što objavljuje svoju svemirsku prisutnost. Zvoni svoj život i svoju smrt. Traje i nestaje u vlastitoj jeci.

Djevojka u bijelom spusti ruke, zadržavajući štap u desnoj. Potom je ispruži obasjavajući prostor pred sobom. Nastavila je hodati koracima punim elegancije. Njena je cjelokupna figura odavala zanosnu otmjenost. Mladići s Njegoševom foteljom krenuše za njom. Kad je djevojka stupila na plato iznad manastira naglo zastade. Kao da je bila nečim zaustavljena, nekom nevidljivom silom spriječena

nastaviti daljnje kretanje. Mladići s Njegoševom foteljom se također zaustaviše. Napeta znatiželja obuze prisutne. Sva je pažnja bila usmjerena na elegantnu figuru djevojke u bijelom. Laganim pokretom ruke koji je izražavao nešto od one pobožnosti kada se prinosi neki sveti predmet da bi se poljubio, djevojka prinese svijetleći štap svojim bijelim usnama. Izvor srebrnasto bijelog svijetla stvarao je tamne sjene nosa, gornjih očnih kapaka i čela što je licu mlade žene davalo nestvarni izgled. Djevojka sklopi oči i otvori usta. To učini s nekom predanošću gotovo zaneseno kao da prima svetu pričest. Sredinu svijetlećeg štapa položi među usne i oblu staklenu površinu blago stisnu zubima. Oni što su sa upaljenim svjećama stajali blizu djevojke kao i oni koji su je jasno mogli vidjeti iz daljine, izražavahu zbunjenost i čuđenje. To nakratko zabrinu B.S.-a Pribojavao se da će možda neki od prisutnih pomisliti kako se mističnost događaja počela pretvarati u banalnu predstavu, kako će se čin dubokog poklonstva velikom pjesniku izvrgnuti u nedopustivo svetogrđe Vladičine duhovnosti.

Djevojka nastavi hodati. Kretnje su joj bile nešto opuštenije, ali i dalje pune privlačne elegancije. Šest mladića s nosiljkom i Njegoševom foteljom, držeći se istog rastojanja od tri koraka krenuše za njom. Ponovo se začu zvuk velikog zvona. Bio je snažniji i prodorniji, jer se zvono nalazilo na uzvišenju u neposrednoj blizini platoa. Za razliku od prethodnih oglašavanja ovaj je zvuk širio sobom nešto veoma nalik ljudskom kriku. Kao da se u

njegovoj sonornosti metalnog zvuka i jeke oglašavao lelek. Djevojka se ponovo zaustavi. Stajala je nepomično sve dok nije nastupila potpuna tišina. Tada podiže glavu prema zvjezdanom nebu držeći i dalje svijetleći štap među usnama. Polaganim simetričnim kretnjama ukrsti ruke, položivši šake na svoja lijepa ramena. Nedugo zatim provuče duge prste ispod naramenica bijele haljine i spusti ih niz duge nadlaktice. Haljina skliznu niz vitko tijelo. Djevojka oslobodi gola stopala među svilenim mekim naborima od kojih su se mnogobrojne trake kao kraci neke meduze vijugavo pružali po zemlji. Sada je u tišini cetinjske noći stajala naga i bijela kao da je sama. Doimala se kao savršeni inspirativni oblik, što je netom iznikao iz zemlje, jedinstveni oblik mističnog utjelovljenja zvan ljudsko tijelo. Djevojka ispravi glavu. Imala je sklopljene očne kapke. Bijelo srebrnasta svjetlost obasja njena prsa ističući bradavice na čijim se vrhovima osjećala uzbuđujuća napetost. Kao da se sva čulnost i vitalnost mladog ženskog bića koncentrirala u tim ispupčenim završecima grudi. Njihovo blago podrhtavanje pri djevojčinom hodu naglašavalo je erotičnost u kojoj se osjećalo neko mistično sjedinjenje sa prirodom, sa svemirom. Kao da u njima bubri plodonosno kozmičko sjeme.

Iako je B.S. znao sve detalje, sve pojedinosti onoga što se sada odvija pred njegovim očima, osjetio je jako uzbuđenje gledajući to mlado bijelo tijelo što se u ljepoti svoje nagosti kreće kroz cetinjsku ljetnu noć. Nekim munjevitim

spletom složenih asocijacija što ga u njemu potače scena na platou i tajanstveni noćni ambijent, B.S. pomisli na Stvoritelja iz Njegoševe *Luče*. Kakav je to Kreator, pitao se, kakvo je to Stvoriteljevo biće kad je kažnjavajući čovjeka na zemaljsku patnju, prognavši ga u to „gnjezdilište" nesreće, okovavši mu duh u tamnicu tijela, tom istom kažnjeniku s „adskim spomenom na sotonu", darivao smisao za lijepo i osjećaj za skladno? Je li Bog estet koji stvara upravo po mjeri ljepote i po principu sklada? Je li taj Kreator imao perverzni naum kada je upravo onoga kojega je već osudio životnim ispaštanjem na zemlji, kaznio i darom stvaranja? Dao je čovjeku ograničenu ali i zadivljujuću moć, moć kreacije. Moć kojom čovjek stvarajući slavi oblike savršenog božjeg umijeća. Nadahnjujući se, umjetnik stvara od stvorenog svijeta. Bog je stvoritelj, čovjek stvaratelj. Ali taj zatočnik na zemlji zna da će njegovo zatočenje biti „tužno i žalosno" te da će svom bližnjemu biti mučitelj „svaki sebe ponaosob najveći".

U tim razmišljanima B.S.-a prože svijest, snažna svijest o smrti, ali ne kao tragičnoj činjenici nego kao melankoličnoj tajni. Pomislio je da jednoga dana kada njega B.S.-a više neće biti na ovome svijetu niti svih ovih mnogobrojnih građana Cetinja, okupljenih na platou iznad Cetinjskog manastira, da će daleki zvjezdani svod biti isti kakav je i ove noći, mračan i dalek, nepregledan i zagonetan kao što je bio dvjesto godina ranije kada se pod njim, tim istim svodom, rodio veliki pjesnik.

Ovakve mu se misli naglo raspršiše, jer je na sceni slijedilo nešto za što je B.S. vjerovao da će pobuditi posebni interes

prisutnih. Bio je siguran da će atraktivnost prizora i tajna simbolika na kojoj se pojedinosti prizora zasnivaju posebno zaokupiti pozornost mnoštva na platou.

Naga se djevojka poče kretati polako, kao da korača po taktu neke kompozicije samo njoj znane. Koju samo ona čuje, koja dopire iz dubine njene nutrine.

Zaustavila se pred jednom na zemlji prostrtom širokom tkaninom nalik velikom velu, postavljenom simetrično po sredini na par metara ispred velikoga podija. Prostrani podij s blago povišenom gornjom stranom zauzimao je središnje mjesto na platou iznad manastira. Veliki veo bio je zlatne boje. Na njemu je vrhunskim umijećem i zadivljujućom preciznošću bilo izvezeno nago muško tijelo. Izgled toga tijela što je impresionirao prisutne odavao je lijepu, skladnu građu i muževnu snagu. Bio je nalik kipu Apolona belvederskog iz Vatikanskog muzeja.

Četiri ornamentima obrubljena kraja ovoga vela držale su u rukama četiri mlade djevojke. Bile su odjevene u uske, uz tijelo skrojene haljine zlatne boje. Lica djevojaka, njihove kratko ošišane kose i do ramena gole ruke bile su također zlatne boje. Oko glava, po sredini čela, nosile su vijence ispletene od crnog cvijeća. Crvenkasta svjetlost reflektora obasjala je prizor na sceni. Napetost u tišini mnoštva na platou sve je više rasla. Zlatna djevojka što se nalazila s lijeve strane bijele djevojke ispusti iz ruke kraj zlatnoga vela. Pokretima zlatnih prstiju, kao da izvodi neku ritualnu radnju pred licem nage bijele djevojke, nježno uze svijetleći

štap i polaganom kretnjom kao da vadi bodež iz rane, izvuče ga između vlažnih djevojčinih usana. Štap usmjeri prema zemlji, dotače tlo i ugasi ga. Potom pruži ruku kao da štap želi nekome predati. Ubrzo se iz mračne pozadine iza podija pojavi jedna prilika u crnom. Muškarac u crnom odijelu, crnog lica omotana crnim trakama pruži ruku u crnoj rukavici i od djevojke u zlatnom uze ugasli štap. Okrenu se i vrati istim putem nestajući u mrklu noć.

Činilo se kako radoznalost i zainteresiranost na platou dosežu vrhunac. I B.S. je osjećao snažno uzbuđenje. Djevojke u zlatnom podigoše zlatni veo. Izvezeno zlatno tijelo nagog muškarca na njemu sada je stajalo naspram nagog tijela bijele djevojke. Potom priđoše još bliže. Muško i žensko se tijelo spojiše. Četiri zlatne djevojke počeše omotavati velom tijelo bijele žene. Zatim ga položiše na zemlju. Simetrično, po sredini prema podiju, licem prema nebu. Nedaleko od ženinog zamotanog tijela nalazio se ovalni zlatni pladanj na kojem su bila položena tri kamena veličine muške stisnute šake. Jedna od zlatnih djevojaka ga prinese. Ostale tri uzeše svaka po jedan kamen. Kleknuše uz zamotano tijelo i položiše kamenje na njega. Jedan među prsima, druga dva na krajevima bokova. Potom se udaljiše. Na sceni obasjanoj crvenkastom svjetlošću ležalo je umotano ženino tijelo. Platoom je vladala mrtva tišina. Trajala je toliko dugo da je počela izazivati komešanje i šaputanja među prisutnima. B.S. je namjerno računao s ovako dugom tišinom. Želio je izazvati zbunjenost i nestrpljenje kod publike.

Začu se snažan udar velikog zvona. Zatim još jedan. Treći udar za redom izazva zaglušujuće brujanje u ušima. Mnoštvo se umiri. Šest mladića s Njegoševom foteljom stupiše na plato. Priđoše zamotanom ženinom tijelu i preniješe Njegoševu fotelju iznad njega krećući se prema podiju. Svjetlo reflektora obasja središnji dio platoa. Pred okupljenima se jasno vidio veliki podij, izdignut iznad zemlje na visini od jednog metra. Stranice podija su bile zamaskirane grubim tamnosivim platnom i činilo se kao da su zidane i cementirane. Podij je bio pravokutnog oblika, podijeljen na dva kvadratna polja. Crno i bijelo. Površine polja su bile neravne. Mladići s Njegoševom foteljom krenuše udesno obilazeći podij. Kad su stigli do sredine stražnje strane zaustaviše se u visini linije razdvajanja crnog i bijelog polja. Sada su licima bili okrenuti prema gledalištu u obliku grčkog amfiteatra. Spustili su nosiljku na zemlju. Zatim su počeli podizati Njegoševu fotelju usporenim kretnjama kao da podižu teško bolesno tijelo. Položili su je na crnu platformu. Intenzitet svjetla se postupno smanjivao. Podij je bio u polumraku. Činilo se kako je utonuo u smeđkastu izmaglicu. Odjednom jaki koncentrirani snop svjetla osvijetli Njegoševu fotelju. Istovremeno se začuše intenzivni muzički tonovi što su se širili ispod podija. Kao da izviru iz zemlje. Proizvodili su ih snažni skriveni zvučnici. Srazmjerno pojačavanju inteziteta zvukova platforma s Njegoševom foteljom se dizala uvis. Zaustavila se na visini od pet metara. Muzika je prestala.

Tišina je zavladala platoom.
Zbog svjetlosnog efekta na sceni i crne konstrukcije platforma je bila gotovo nevidljiva. Njegoševa je fotelja izgledala kao da lebdi. Kao da se nalazila između dva svijeta, pripadajući istovremeno zemaljskom i nebeskom. Jasno vidljiva u mraku doimala se poput mističnog prijestolja. B.S. je bio uzbuđen i radostan. Pomišljao je kako s okupljenima na platou dijeli slične emocije. Vjerovao je da će svi biti nadahnuti onim što se događa pred njima.
U mračnoj noći osvijetljena Njegoševa fotelja pod zvjezdanim nebom kao kozmičkim baldahinom, simbolički je sjedinjavala u sebi autoritet vladara i genij pjesnika. Pod njom, u sfumatnom osvjetljenju, dva polja, crno i bijelo na prostranom podiju doimala su se kao dva lista otvorene monumentalne zemaljske knjige. Ta su dva polja bila prekrivena ljudskim tijelima, muškim i ženskim, tako vješto raspoređenima, pedantno komponiranima, obučenima u jednobojne crne i bijele kostime, pripijene uz tijelo, da ih se teško moglo razaznati. Odjednom, kao da se prolomi noćno zvjedano nebo nad platoom iznad manastira. Začu se zastrašujući zvuk udara groma. Svi se prestrašiše. Čak se i B.S. trže.
Antropomorfne površine crnih i bijelih polja počeše se gibati. Svi su gledali u široki podij. Činilo se da je vitalni impuls groma unio u tijela pokretačku energiju. Počela su se lagano kretati kao da se odljepljuju od podloge. Iz te amorfne mase isprepletenih udova počeše se razabirati pokreti ruku i nogu.

Lica prekrivena koprenama usmjeravala su se jedna prema drugima kao da se traže ili prepoznaju svako u svom polju, crnom i bijelom kao u dva samostalna svijeta, svijeta za sebe. Pokreti puni ljepote i elegancije sve su se više oslobađali u tišini mračnog ambijenta. Taj nijemi govor ljudskog tijela kao da je podsjećao na pravrijeme, na misterij otjelovljenja, na svemirsku kreaciju u kojoj se materiji udahnjuje život. Na djelo apsolutnog Stvoritelja. Vrhunac ovoga prizora koji je pojačao uzbuđenje prisutnih zbio se onoga časa kada se uz dinamičnost kretnji tijela, počelo osluškivati njihovo disanje. Ritam disanja, uzdasi i izdasi zraka stvarali su takvu sugestivnu snagu života da se na momente činilo kako je plato iznad Cetinjskog manastira postao živi otok u beskrajnom gluhom prostranstvu svemira. Sada je Njegoševa fotelja, pjesnikov nebeski prijestol, dobila novo značenje. Pod njom se događalo ono što je u njenoj simboličkoj projekciji postao dio nje same. Pjesnikovo uznemireno biće, luča u noći mističnog puta, raspeto biće vlastite tajne. Snop žućkastog svjetla reflektora pade na podij i osvijetli jedno vitko crno tijelo što se uzdiglo uz rub bijelog polja i agresivnim pokretom stupi u prostor među bijelim tijelima. Uljez izazva nemir i naruši bijelu harmoniju. Ustremi se na jedno bijelo tijelo obavijajući ga nogama i rukama kao kakav polip. Bijelo se tijelo prepuštalo ne dajući nikakav otpor. Kada se činilo da je postalo nemoćna žrtva, bijelo se tijelo trže. Sukob dva tijela postade središnji motiv scene. Drama koja se odigrava podno pjesnikova prijestolja. U

ekspresivnoj koreografiji bijelo se tijelo počelo oslobađati crnih koprena kojima ga je obavilo demonskom vještinom i zavodljivom ljepotom pokreta suparničko crno tijelo. U tim čudesnim preplitanjima korpusa ukrštavale su se ruke i noge, stiskale i širile šake, grčili prsti, izvijali vratovi, nadimala torza, savijala leđa.

Kada je bijelo tijelo počelo svladavati crno i kada je nošeno premoći stupilo u crno polje, činilo se da je neka čudna energija prožela cijeli podij. Ubrzo su se ostala crna i bijela tijela počela sukobljavati. Ritmovi muzičkih melodija što su se u tom času počeli širiti ispod podija bili su gotovo u idealnom suglasju sa dinamikom sukoba na sceni.

B.S. je bio ushićen. Gledatelji također. Koncipirajući ovu predstavu B.S. je želio dokazati mogućnost otjelotvorenja svoje zamisli. Vjerovao je kako se tajna neba i stvarnost zemlje mogu simbolički izraziti ljudskim tijelom. Znao je da se čovjekovo biće izražava svojom tjelesnošću. Tijelo s tijelom, tijelo uz tijelo, tijelo u tijelu, tijelo protiv tijela... božansko i sotonsko u tijelu čovjeka. Tijelo kojim čovjek u mjeri svoje ograničenosti iskazuje snagu svojih moći i oličava težinu svojih poraza.

B.S. je u cijelom događanju na platou iznad Cetinjskog manastira osjećao fino suglasje koje se uspostavljalo između aktera na sceni i okupljenog mnoštva, između svjetlosti i mraka, između zvuka i tišine. Kao da se uspostavljla „tužna armonija“ kojoj svjedoči nijemi pjesnikov prijestol.

Nakon izvjesnog vremena intenzitet drame u sukobima

crnih i bijelih tijela počeo je opadati. Pokreti tijela postajali su sve slabiji, sve rjeđi. Intenzitet muzike i brzina ritmova bivali su sve tiši sve sporiji. Sve se zaustavilo i utihnulo. Nije bilo ni pokreta ni zvuka. Zavladala je potpuna tišina. Svjetlost na podiju je gasnula. Isprepletena i izmiješana tijela na crnim i bijelim poljima tek su se nazirala u polumraku ambijenta. Visoko iznad podija sva u svjetlosti, Njegoševa se fotelja počela polako spuštati. Na nevidljivoj platformi naspram mračne pozadine postala je nalik pjesnikovom suncu što zalazi s onu stranu ovoga svijeta, iza horizonta nepomičnih ljudskih tijela na podiju, tom simboličkom zemaljskom „šaru". Kada je nestala sa scene prostorom je zavladao potpuni mrak.

Okupljeni na platou su ponovo zapalili svijeće. Prigušena plava svijetlost reflektora osvijetli podij. S krajeva gornje strane podija pojaviše se na lijevoj i desnoj strani djevojke u zlatnom. Stajale su u paru jedna naspram druge i u rukama pridržavale zategnutu tanku crnu tkaninu nalik kopreni. Kretale su se prema prednjoj strani podija zastirući koprenu preko nepomičnih tijela. Cijeli je podij nalikovao ogromnom odru. B.S. je u tim momentima proživljavao neko metafizičko iskustvo. Bio je snažno zaokupljen odnosom između promatrača na platou i prekrivenih nepomičnih tijela na podiju. Činilo mu se kako se u tim trenucima simbolika smrti odnosi na sve. Na svako ljudsko biće.

Crna koprena koja prekriva tijela na podijumu za njega je bila materijalni ekvivalent onoga samrtnog nevidljivog

kozmičkog vela što prekriva sav ljudski rod. Smrt se B.S.-u činila kao oblik vječnog trajanja. Jer, ponovo je pomišljao kada jednoga dana njega, B.S.-a ne bude na ovom svijetu, kada umre kao što će umrijeti i svi oni koji ove cetinjske noći sudjeluju u njegovoj predstavi, postat će nesvjesne čestice njegoševske kozmičke "smrtne prašine". Živjet će onda i ne znajući da žive. Neuništivo će trajati. I mrak i svjetlost su oblici njihovog trajanja. Ispunjavali su ga mir i radost.

U tim trenucima na platou iznad Cetinjskog manastira B.S. je osjećao tu svoju neobičnu postojanost u kojoj su se na čudan način nivelirali prolazno i trajno, časovitost i vječnost. Luča Njegoševe noći obasja mu svjetlost njegovoga mraka, obasja mu svijest o smrtnosti na zemlji u kojoj čovjek tragičnost svoje prirode pretvara u poetičnost vlastitih nadahnuća. Time potvrđuje svoje ljudsko biće. Ali ne da bi ga objasnio, nego da bi ga osvijestio kao nedokučivu tajnu. B.S. je u tim trenucima, te cetinjske noći intenzivno osjećao sebe i kroz ono što je bilo izvan njega a čiji je on bio dio. Bio je tijelo van tijela. Biće izvan bića. Činilo mu se da je on, B.S., sačinjen od kostiju krvi i mesa, istovremeno i ona daleka zvijezda koju je gledao na nebeskom svodu kao što je u tom istom času bio i ovaj cetinjski kamen što ga težinom svoga tijela osjeća pod nogama. Ovakva kratkotrajna ali intenzivna filozofiranja B.S.-a prekide laki zvuk što se poče širiti s mračnog brda iza podija prema Orlovom kršu. Ubrzo se razabraše ugodni melodiozni glasovi mješovitog, nevidljivog muškog i ženskog zbora. Odjednom zabljesnu

kao da prosječe mrak ambijenta široki snop svijetla što je dolazio s bočne strane stjenovitog uzvišenja nadomak platou. Projicirao se iznad podija. Svi su pogledi prisutnih bili usmjereni u taj široki snop svijetla. Vokali nevidljivoga zbora bili su sve intenzivniji. Osjećalo se da će se nešto dogoditi. U snopu svjetla nešto zabljesnu. Bila je to okomita greda metalnog križa koji se s nevidljivog visokog krana polako spuštao kroz svjetlost prema podiju kao da dolazi iz mračnih nebeskih visina. Križ visok sedam metara sačinjen od nehrđajućeg čelika ispoliranih površina što su se bljeskale na svjetlu reflektora doimao se prisutnima kao neko kolektivno mistično priviđenje. Kad se približio gornjem rubu podija zaustavio se. Kratko se vrijeme njihao dok se nije potpuno umirio. Izgledao je kao da lebdi. Potom se naglo svom težinom donjim dijelom okomite grede zabio u iskopanu rupu u zemlji. Zabio se takvom silinom da je njegov udar u tlo proizveo neugodni škripavi zvuk metala i krševitog dna rupe. To izazva osjećaje bola i muke, mračnu sugestiju kalvarijske patnje.

Sada je podij s prekrivenim nepomičnim tijelima ličio na Golgotu nad kojom se dizao monumentalni križ. Tihi melodiozni glasovi mješovitog zbora širili su se prostorom prostranog platoa. Novi snop tankog oštrog svjetla što je pao na podnožje križa sporo se kretao sredinom podija. Nastavio se kretati prema zamotanom tijelu mlade žene što je i dalje nepomično ležalo na tlu. Snop svjetla prijeđe preko zamotanog tijela i zaustavi se na ženinim stopalima.

Zatim se vrati polaganom kretnjom do sredine trbuha. Tu se ponovo zaustavi i rasplinu u široku svijetlu mrlju. Sva koncentracija prisutnih bila je usmjerena na taj dio scene, na tijelo mlade djevojke umotano u zlatnu tkaninu. Tijelo se sporim kretnjama počelo micati kao da djevojka ponovo oživljava ili se budi iz dubokog sna. Kao da se iz neke zlatne čahure oslobađa živi plod. Prvo su se otkrile ruke. U elegantnim kretnjama maštovite koreografije djevojka ih je pružala prema nebu kao da prstima želi dotaći daleke zvijezde. U simetričnoj poziciji u kojoj je tjelo ležalo prema podiju, iz toga kuta gledanja, činilo se kako se ruke mlade žene izvijaju prema visokom križu. Kao da ga žele zagrliti. Potom je djevojka počela spuštati ruke prema tijelu. Meko položi obje šake na kamen što je ležao među njenim grudima.

Podiže ga i odloži iznad glave na isti zlatni pladanj na kojem je kamen bio donešen. Na isti način odloži i ona druga dva što su stajali na krajevima njenih bokova. Zatim razmota široku zlatnu tkaninu i raširi je. Ljepota tijela zablista. Djevojka usta sa zemlje. Uze zlatnu tkaninu držeći je među raširenim rukama, pokazujući je okupljenom mnoštvu. Glava i torzo muške figure izvezene zlatnim nitima postadoše krvave. Efektna bizarnost prizora dosezala je vrhunac. B.S.-u je posebno bilo stalo do ovog dijela predstave. Želio je da se iluzija izvezenoga tijela preobražava u stvarnost fantazije kroz simboličku supstancu krvi što se kao u čudu cijedila iz tkanine. Djevojka se počela udaljavati od zbunjenog

mnoštva prisutnih. Kretala se sporim korakom natraške prema podiju. I dalje je među raširenim rukama držala rastegnutu zlatnu tkaninu. Kad se zaustavila uz površinu prednje strane podija po sredini razdvajanja crnog i bijelog polja, simetrično naspram monumentalnog križa, priđoše joj četiri djevojke u zlatnom, iste one što su je u ritualnoj radnji bile umotale u zlatnu tkaninu. Pažljivo, pokretima punim elegancije uzeše djevojci tkaninu iz ruku. Zatim se popeše na podij. Tkaninu su držale raširenu, zategnuvši je. Klečeći sporo su se kretale preko nepomičnih prekrivenih tijela prema podnožju križa. Raširenu tkaninu sa krvavim izvezenim tijelom položile su ispod križa kao da vrše mistični obred prinošenja žrtve. Zatim se također klečeći udaljiše svaka na svoju stranu. Nestadoše sa scene. Naga bijela djevojka stajala je i dalje uz prednju stranu podija, uz rub, s raširenim rukama, kao da je raspeta, dok joj je glava bila zabačena unatrag. Platoom je vladala tišina. Mističnu napetost scene pojačavala je uz tišinu sve slabija osvijetljenost. Kao da se na scenu spuštao mrak. Plavičasto svjetlo je postepeno gubilo na intenzitetu. Uskoro se vidjela samo monumentalna konstrukcija križa. Svjetlost se bljeskala na njegovom središtu, tamo gdje se presijecaju okomita i vodoravna greda. Oglasi se snažan zvuk velikog zvona. Šest mladića s nosiljkom i Njegoševom foteljom na njoj pojaviše se osvijetljeni plamenima svijeća što su bile pričvršćene uz rubove nosiljke. Obiđoše podij s lijeve strane i zaustaviše se na sredini prednjeg dijela, simetrično

nasprama križa. Podij je bio u potpunom mraku. Bilo je uspostavljeno ono što je B.S. želio ostvariti na sceni: mistična povezanost križa i Njegoševe fotelje. Između predmeta što oličava tragičnog pjesnika i simbola što slavi veličinu i žrtvu „preblagog tihog učitelja". Ponovo se začu milozvučni pjev vokala nevidljivog zbora što se kao lahor s padina okolnih brda širio tišinom prostranog platoa iznad manastira. Snop svjetla reflektora se pojača i osvijetli cijeli križ. Kao da ga zanosni glasovi zbora obavijaju prodirući u njega, križ se polako poče uzdizati bešumno. Uzdizao se iznad mračnog podija kao da odlazi u nebo. Glasovi zbora su iščezavali s njim. Svjetlo također. Na sceni je ponovo zavladala tišina. Trajala je dugo. Koliko je trajala scenska pauza toliko je trajao muk među mnoštvom.

Šest mladića sa svijećama osvjetljenom Njegoševom foteljom, počeše obilaziti podij kao da obilaze mrtvo zemaljsko tijelo, mračni „šar" što čeka novo buđenje u beskrajnom oceanu prostora i vremena. Kad su prošli treći krug tog ritualnog putovanja zaustaviše se na mjestu odakle su bili krenuli. Pred njima je stajala vitka ženska figura obučena u crno. Imala je uz tijelo skrojenu crnu svilenu haljinu. Na rukama navučene do lakata crne svilene rukavice. Preko njih je držala presavijenu, uredno složenu crnu dugačku tkaninu od velura. Lice joj je bilo prekriveno blago zategnutim crnim velom što se stapao s njenom kratko pošišanom kosom. Diskretnom kretnjom glave dade znak mladićima da spuste nosiljku na zemlju. Zatim jedva

primjetnom kretnjom ruke pokaza da se udalje. Djevojka priđe Njegoševoj fotelji s prednje strane. Opreznim kretnjama, kako plamenovi svijeća s rubova nosiljke ne bi zapalili tkaninu, širokim velurom prekri Njegoševu fotelju. Potom se natraške udalji par koraka. Ponovo diskretno dade znak. Mladići priđoše nosiljci i podigoše je. Sada su i djevojka i oni stajali mirno u mjestu. Platoom je vladalo uzbuđenje i napeto iščekivanje. Povremeno se čulo samo pucketanje svijeća što su dogorijevale u rukama prisutnih. Iz mračne pozadine iz pravca podija nazrije se kretanje jedne sitne prilike. Bilo je to nago muško dijete U rukama je nosilo srebrni okrugli pladanj. Na pladnju je bila položena knjiga crnih kožnih korica na kojoj je stajao sivi hrapavi kamen. Dijete se zaustavi pred djevojkom u crnom. Spusti srebrni pladanj na tlo pred njenim nogama. Zatim se bez riječi, bez geste, okrenu i vrati putem kojim je bilo došlo.
Djevojka je i dalje stajala mirno. Djelovala je odsutno. Kao da nije primijetila dječaka. Kao da je bila obuzeta sama sobom. Polaganom kretnjom, dugog vrata zabaci glavu unazad. Lice usmjeri prema zvjezdanom nebu. Gledala je kroz crni veo u mračni nebeski svod. Mnogi od prisutnih makinalno podigoše glave prema nebu. Munjeviti pad jedne komete što propara crni svod neba učini se kao dio predstave. B.S. je bio očaran. Pad ovog nebeskog tijela protumači kao neki mistični znak. Oni među prisutnima što su stajali nedaleko od djevojke u crnom mogli su primijetiti zahvaljujući njenoj uskoj haljini pripijenoj uz tijelo kako se

njen prsni koš nadima, kako djevojka duboko udiše svježi noćni zrak. Potom u elegantnom luku savi svoje vitko tijelo i podiže srebrni pladanj. Držala ga je objema rukama za ornamentirane ručke u visini trbuha. Krenu elegantnim korakom. Šest mladića s prekrivenom Njegoševom foteljom, uputiše se za njom.

Isti put prema Biljardi sada je bio prazan, bez ljudi. Samo su uz rubove puta s lijeve i desne strane na pravilnim rastojanjima bili postavljeni crni metalni držači u kojima su gorjele baklje. Mnoštvo prisutnih na platou iznad manastira spontano se poče grupirati formirajući dugu vijugavu povorku. Smjerno i u potpunoj tišini išli su za pjesnikovom foteljom. Taj Njegošev povratak u Biljardu u cetinjskoj mrkloj noći bez mjeseca imao je za razliku od pjesnikovog putovanja na plato iznad manastira, nešto pogrebno, nešto sumorno i potresno. Kao da se taj zavojiti u brdo usječeni put do Biljarde pretvorio u usko korito zemaljske sudbinske rijeke kojom mnoštvo teče kroz život nošeno maticom smrti. Nitko u povorci nije govorio. Čulo se samo škripanje tla pod nogama. Na kraju puta, kada se djevojka približila prostoru ispred Biljarde iz dvorišta Njegoševog zdanja začuše se zvukovi simfonijskog orkestra. Tiha instrumentalna kompozicija postajala je sve prodornija u svom molskom sumornom tonu. Djevojka se zaustavila pred zatvorenim vratima Biljarde.

Okrenu se i dade znak mladićima da spuste nosiljku na zemlju. Ona učini isto sa srebrnim pladnjem. Za to se

vrijeme mnoštvo ljudi kretalo popunjavajući prostor ispred Biljarde sve do manastira zauzimajući i prostor prema zgradi Državnog arhiva. Uz spuštenu Njegoševu fotelju šestorica su mladića nepomično stajala kao u mrtvoj straži. Čekali su što će djevojka u crnom učiniti. Ona priđe fotelji i dodirnu isturene rukohvate. Zatim pruži svoje duge ruke u dugim crnim rukavicama i usmjeri ih prema središtu stolice. Zaroni ih u duboke nabore tkanine mekog vijugavog velura sto su se pružali od naslona i svijajući se padali preko sjedišta. Pjesnikova se fotelja pred Biljardom otkri. Osvijetljena svjetlošću baklji izgledala je kao da joj se ponovo vratio simbolički život. Kao da je prizvani pjesnikov duh opet postao dio nje.

Djevojka u crnom se zaogrnu širokim velurom kao velom prebacivši jedan kraj tkanine preko glave. Zatim se sagnu prema srebrnom pladnju. Uze s njega knjigu i pažljivo je položi na Njegoševu fotelju. Pladanj odloži na nosiljku. S knjige uze hrapavi sivi kamen. Krenu prema zatvorenim vratima Biljarde. Intenzitet se muzike smanjivao. Tihi tonovi jednoličnog ritma što su ga proizvodili dominantni zvukovi violončela širili su se mračnim ambijentom uokolo Njegoševog zdanja.

Djevojka stade pred vratima, savi glavu i podiže ruku čvrsto držeći kamen u šaci. Udari tri puta u pravilnim razmacima. Tvrdi zvuk se odbi o stara drvena vrata. U tom se času oglasi zvono s onog istog stjenovitog uzvišenja iznad manastira. Zvuk zvona prekide tihe tonove

violončela. Nasta kratkotrajna tišina. Potom se začuše još dva snažna udara zvona. Dvokrilna vrata Biljarde počeše se polako otvarati. Djevojka u crnom se okrenu i udalji. Nesta među mnoštvom okupljenih. Šest mladića podigoše nosiljku na ramena i uputiše se prema ulazu u Biljardu. Pjesnikova fotelja ponovo nadvisi okupljeni puk. Mnogi su se naguravali da je vide, kao da to čine posljednji put. Njegoševa fotelja i na njoj položena knjiga uđoše u svijet tajne tišine. Vratiše se kraju mističnog početka.

Vrata kamenog pjesnikovog zdanja se zatvoriše . Biljarda je bila ponovo u mraku. Zavlada potpuna tišina. Okupljeni se nisu razilazili. Očekivali su da će se još nešto te noći dogoditi. Vrijeme je prolazilo. U tom iščekivanju činilo se dužim nego što je u stvarnosti bilo. Ništa se nije događalo. B.S. je također stajao među publikom kao da i on očekuje neki novi događaj. Iako je znao da se više nema što događati osjećao je draž i uzbuđenje u tom nedogađanju. Prisutno mnoštvo je i dalje stajalo oko Biljarde. Radoznalost i napetost počele su polako popuštati. Sve se jasnije čuo žamor okupljenih. Razgovor, dovikivanje...

Jedna grupica građana poče širiti glas kako su čuli neki krik nalik muklom vapaju, kratak i neugodan. Ali nitko od njih nije znao odrediti smjer iz kojega je krik dolazio. Tvrdili su samo kako se pronio zrakom. B.S. nije ništa čuo, nikakav krik, nikakav vapaj. Niti je želio toj priči pridavati kakvu važnost, iako je grupica prisutnih i dalje tvrdila kako je čula zagonetni zvuk. B.S. je smatrao, ukoliko to nije

bila tipična cetinjska šala, da je riječ o fenomenu izazvane halucinacije, potaknute kod onih koji su u zanosu i punim intenzitetom svoga bića doživljavali predstavu na platou iznad manastira i koji su i ne znajući, u njoj na određeni način aktivno sudjelovali.

B.S. se nasloni uza zid Nove džade tamo gdje je svjetlost baklji jedva dopirala. Izvadi iz džepa mobitel i odasla poruku. Tek što je poruka bila odaslana, javna se rasvjeta upali. Povijesna jezgra grada Cetinja dobi uobičajeni svakidašnji, ili svakonoćni izgled i atmosferu. Ova tehnička očiglednost gradske rasvjete mnogima nije bila dovoljan dokaz da je s predstavom sve završeno. Razdvojeni u manjim grupama, stotinjak građana je i dalje stajalo na prostoru oko Biljarde.

B.S. je bio sretan. Osjećao je duboko zadovoljstvo. Sve se odvijalo onako kako je bilo zamišljeno. Nigdje nije bila učinjena greška ili kakav propust koji bi mogao umanjiti dojam o njegovoj pretstavi. Sjeo je na jednu klupu u blizini Biljarde i samozadovoljno pomislio: „Bilo bi lijepo kada bi svi koji su noćas prisustvovali ovom događaju ovu cetinjsku noć, Njegoševu noć, pamtili kao kolektivni san".

Tek što mu misao prođe kroz svijest začu otkucaje javnog sata s fasade obližnje zgrade, nekadašnjeg Crnogorskog parlamenta. Stari precizni mehanizam mjerenja vremena oglašavao je jedanaesti sat. B.S. usmjeri pogled prema zgradi. Osjeti svim svojim bićem neku čudnu ravnodušnost. Čak se u sebi podsmjehnu, pomislivši na

stvarnost, na ovozemaljsku svakidašnju stvarnost svijeta koji živi, stvarnost što se određuje točnim mjerenjem vremena, preciznim otkucajima onoga što u nepovrat teče. Kao i svi satovi ovoga svijeta i ovaj cetinjski sat ograničava neograničeno, mjeri nemjerljivo, određuje neodređeno. Mislio je B.S. kako se kozmička vječnost svodi kroz ljudsko biće na konačnost zemaljskog mikrokozma, kao i na njega samoga. B.S.-a koji u tim trenucima čuje i otkucaje vlastitog srca što iz sredogruđa odbrojava njegovo ovosvjetovno trajanje. Naglo usta s klupe kao da je tim brzim pokretom želio prekinuti tok misli koji ga bješe obuzeo. Uputio se duž zida Biljarde prema Dvorskom trgu. Prostor koji je do maločas bio napučen ljudima ostao je gotovo prazan. Neka ga neobjašnjiva potreba nagna da promijeni pravac kretanja te da polaganim hodom obiđe Njegoševu Biljardu. Gledao je to skromno zdanje, opasano niskim kamenim zidom u kojemu živi Njegošev duh. Koliko se u omeđenom prostoru Biljarde na čijim se uglovima nalaze niske ljupke kule stražare, oslobađa dio one energije koju je osjećao u tom jedinstvenom ambijentu. Prisustvo Njegoševog lika u svijesti B.S.-a učinilo je mističnim ambijent kojim se kretao. Cetinjski manastir u kojemu je vladika služio Bogu i Biljarda u kojoj je pjesnik pisao i bolovao, te daleki a tako prisutni jezerski vrh s njegovim grobom.

B.S. je sporo hodajući pažljivo gledao u zidove Biljarde, zatvorena vrata i škure na njenim prozorima. Opet mu se vrati simbolička misao na prožetost mikrokozma i

makrokozma. Na to ga potače zidovima opasana Biljarda, smještena u cetinjskoj kotlini okruženoj kamenim brdima, kao svijet u svijetu podno beskrajnog nebeskog zvjezdanog svoda. Dok je hodao i razmišljao, osjećao je kao za vrijeme predstave, onu tajnu harmoniju, tajnu nekog mističnog jedinstva koje je u njemu stvaralo neizrecivo uzbuđenje. Osjećao je da je tišina Biljarde također i tišina neba, da je boja noći boja vladičine crne mantije i boja crnih gromovima opaljenih njegovih kostiju što počivaju na Jezerskom vrhu, a sivo bijela boja kamena kojim je zidana Biljarda boja Njegoševe produhovljene i bolesne puti.

Hodajući i dalje sporim korakom, zanesen mislima o tajni pjesnikovih tajni, B.S. nije čuo ubrzani korak neznanca koji mu se približavao s leđa. Neznanac ga dotače po ramenu, ljubazno ga pozdravljajući. B.S. se trže od straha. Muškarac srednjih godina ga je prepoznao. Želio mu je čestitati na predstavi. Na riječi pohvale B.S. mu uzvrati srdačnom zahvalnošću. Počašćen što ga je upoznao, neznanac se žurnim korakom udalji dozivajući nekoga u daljini.

B.S. se uputi prema Dvorskom trgu, prođe pored Muzeja Kralja Nikole čije je atraktivno osvijetljeno pročelje za razliku od one noći ostavljalo dojam neke raskošne monumentalne palače. Činilo mu se kako je u tih stotinjak koraka od Biljarde prema centru grada zakoračio u neko drugačije vrijeme. Kao da je osjetio čak i svojim tijelom to probijanje historijske granice različitih razdoblja, dvije duhovne posebnosti, dvije različitosti u kontinuumu jedne genealogije.

S Dvorskog trga skrenu u Njegoševu ulicu, najljepšu cetinjsku ulicu. Nekadašnji tihi korzo kao svojevrsna javna pista na kojoj su se pokazivale lijepe dotjerane Cetinjanke u društvu naočitih pratioca, kojih se sjećao iz svoje mladosti, sada je pretvoreno u bučno mjesto pomalo kaotično od mnoštva mladeži koja se kretala među terasama nanizanih kafića duž uskih trotoara. S obje strane ulice dopirali su zvukovi rock i dance muzike i miješali se sa žamorom mladeži tvoreći na trenutke nepodnošljivu kakofoniju.

Na kraju ulice u uglu jedne male terase tihog kafića B.S. ugleda prazan stol. Pohita da zauzme mjesto. Pogleda na sat i pomisli kako ima dovoljno vremena da se vrati u hotel i stigne na dogovoreni sastanak sa svojim suradnicima.U povodu predstave gradonačelnik je organizirao koktel za aktere spektakla i visoke uzvanike. Mladi simpatični konobar priđe, ljubazno se nakloni i reče:

„Dobro veče, izvolite molim".

Dok se B.S. predomišljao gledajući u listu pića, mladi konobar obrisa ionako čistu crnu mramornu ploču okruglog stolića i zamijeni pepeljaru ispod koje je virio komad bijelog papira. Brzim ga pokretom okrenu i reče: „Ah... ovo je mali propagandni letak za predstavu o Njegošu, za *Luču Njegoševe noći*".

Zgužva letak i stavljajući ga u džep upita B.S.-a:

„Jeste li možda gledali predstavu? Čuo sam da je bilo puno ljudi. Skoro pola Cetinja".

B.S. odgovori potvrdno kimnuvši glavom:
„Žao mi je“ nastavi konobar, „imao sam večeras puno posla a želio sam i ja vidjeti tu predstavu”. Zatim okrećući na vrhovima dugih prstiju okruglu plastičnu tacnu, vješto kao kakav iskusni žongler, kroz osmijeh doda:
„Nadam se da mi Njegoš neće zamjeriti. Ionako radim u njegovoj ulici“.
„Imate pravo“, odgovori B.S. i naruči Coca-Colu s rumom.

POST FESTUM

III

B.S. je legao kasno. Četiri sata koliko mu je bilo ostalo od noći proveo je u stanju nalik bunilu. Miješale su mu se scene iz predstave sa nekim prizorima koji nisu nalikovali „*Luči Njegoševe noći*". Sve mu je to ličilo na neki teatar vlastitoga sna u režiji njegove podsvijesti. Probudio se umoran, osjećao je nervozu i napetost. To je stanje brzo potisnula svijest o sinoćnjem uspjehu njegove predstave. Usta zadovoljan i otvori širom prozor. Gledao je u gusto zelenilo Njegoševog parka, u tamne visoke borove osjećajući svježinu zraka u plućima. Čekala ga je još jedna obaveza vezana uz predstavu. Dogovoreni susret s novinarima. Dok se tuširao razmišljao je o mogućim pitanjima koja će mu postavljati. Doručkujući na terasi hotela smišljao je način kojim će odgovoriti na pitanja o kompleksnosti Njegoševog spjeva i svega onoga na čemu se bazirala ideja njegovoga projekta. Brinulo ga je kako će sve to moći eksplicirati u kratkoj formi intervjua.

Znao je da treba sažeti odgovore. Sada je to predstavljalo problem obzirom na složenost motiva. Također je znao da u takvoj vrsti razgovora vreba ona druga opasnost: zapadanje u intelektualne zavrzlame i filozofiranja koje u

pravilu široka publika ne voli. Ispijajući topli čaj od mente, B.S. se zanio u preispitivanju samoga sebe. U kojoj mjeri i u kakvoj formi može zahvatiti i oblikovati složenu materiju a da pritom ostane jasan i zanimljiv. Pomislio je kako bi ustvari najprikladniji način njegova izlaganja o predstavi bio na nekom simpoziju o Njegošu. Tu bi mogao detaljno govoriti o svim elementima svoga projekta. Ovakva ga razmišljanja malo zanesoše i B.S. nakratko vidje sebe u ulozi predavača kako nadahnuto govori prisutnima o svom viđenju Vladike i pjesnika. Zamišljao je sebe kako to izlaganje započinje neobičnim uvodom, kako govori o onim čempresima s Ćemovskog polja, iz pitome ravnice, što su mu potakli misli o Origenu, o tom anatemiziranom crkvenom ocu i njegovu učenju o preegzisteniciji duše. Vidio je B.S. sebe kako zanešeno govori o Platonu i neoplatonizmu, kabali i bogumilstvu, Danteu, Miltonu, Byronu... o nuklearnoj fizici, kvantnoj mehanici... U tim ga lijepim razmišljanjima prekide zvonjava mobitela.

Javljeno mu je kako će konferencija za novinare umjesto u 10 započeti u 11 sati u dvorištu Biljarde, u ugodnoj hladovini borova. Bio je zamoljen da dođe 15 minuta ranije kako bi dao izjavu za televizijski podnevni dnevnik.

Sada se opet koncentrirao na moguća pitanja i odgovore koje bi sažeto izložio. Znao je da je vrijeme razgovora ograničeno na 1 sat. Smatrao je kako ne bi bilo pametno da kaže sve bitne stvari vezane za one najprivlačnije ili najprovokativnije dijelove predstave. Nešto mora ostati

neobjašnjivo, odnosno nedorečeno. Tako predstava dobiva na tajnovitosti. Sam se sebi zarekao da neće ni riječi reći o svojim dojmovima i osjećajima dok je gledao predstavu. Bit će dovoljno da govori o konceptu predstave i onome što ga je nadahnulo da to veliko scensko djelo u čast Vladike i pjesnika realizira na multimedijski način. Uostalom, B.S. je dobro znao da je tajna umjetničkog djela nedokučiva i da pravi smisao djela izmiče i samom autoru. Umjetnik nikada u potpunosti nije svjestan svoga djela. U tome i jeste ljepota tajne koju umjetnik nosi u sebi. Korijeni stvaralačkog bića sežu duboko i nikad se ne mogu iščupati iz dubinskih slojeva nesvjesnog.

Nakon doručka i popijene crne kave B.S. se uputio prema Biljardi. Izbjegavajući centar grada išao je istim onim putem kao kad je prije tri mjeseca doputovao na Cetinje. Ostalo mu je bilo dovoljno vremena da prije sastanka s novinarima još jednom razgleda Njegošev muzej. Kada je ušao u prostoriju u kojoj se nalazi pjesnikova fotelja koju je koristio u svojoj predstavi ugledao je iznad nje okačenu sliku vladičinog portreta. To je bila ona ista slika iz njegovog sna. Zbuni ga činjenica kako toj slici nije ranije pridavao gotovo nikakvu pozornost. Kao da je nije ni primjećivao onoga dana kada je došao s ravnateljicom Njegoševog muzeja pogledati pjesnikovu fotelju. Zagonetnost sna koji je usnio one noći potače mu pažnju na vladičin portret. B.S. je sada stajao sam nasuprot fotelje i slike. Ova dva predmeta nisu za njega bila samo dva vrijedna eksponata

muzejske postave u Biljardi nego nešto znatno više od toga. Osjećao je u njima onu tajnu inspiracije koja se oblikovala u njegovoj umjetničkoj predstavi i koju je nesvjesno doživio u svom snu. Gledajući u ta dva eksponata B.S.-u se nametnulo pitanje: gdje završava stvarnost, da bi započela imaginacija? Odnosno, kada prva proizlazi iz druge? Kada stvarnost prelazi u imaginarno, kada u poetskom smislu postaje viša stvarnost svoje stvarnosti? Bio je svjestan da su fotelja i slika sada pred njim u muzeju nešto drugo od onoga što su bili prije tri mjeseca kada je došao na Cetinje. B.S. je u tim trenucima ispred ta dva predmeta bio osviješten posredstvom umjetnosti, posredstvom svoje predstave i svoga sna. Preobrazba permanentno traje, jer se stvarnost predmetnog uvijek čini drugačijom zato što smo mi drugačiji, što se mi neprestano mijenjamo. Stvari su dio nas kao što smo i mi dio njih. Iako se radi, razmišljao je B.S. o tautološkoj očiglednosti ova dva predmeta, dva artefakta, vlastito iskustvo iz predstave i ono iz sna upravo mu je dokazalo ono o čemu je razmišljao. Kako stvarnost samu sebe neprekidno stvara, dokazujući svoj smisao i ukazujući na tajne svojih značenja. Također mu je bilo jasno kako se sve to o čemu razmišlja razumije samo po sebi i kada bi ovo vlastito iskustvo ispričao nekom od svojih kolega kod njih ne bi izazvao nikakvu posebnu pozornost. Jer to je poznato svakom koji stvara umjetnička djela. Ali ono što je bilo za njega, B.S.-a veoma značajno i dragocjeno bilo je upravo to vlastito iskustvo posredovano stvarnim predmetima a ne

stjecano literaturom i intelektualnim spekuliranjem. Kroz osobno umjetničko iskustvo, općenitost stvarnog dobiva pečat individualnog, ali i vrijednost univerzalnog.

Žamor iz dvorišta Biljarde podsjeti ga na konferenciju za novinare na koju je, zanešen ovim razmišljanima, gotovo bio zaboravio. B.S. priđe prozoru na kojem su bile pritvorene škure, proviri između njih i vidje kako se okupljaju novinari. Mikrofoni su bili instalirani, kamere spremne.

Sišao je i pozdravio se s prisutnima. Na konferenciju su bili pozvani i kompozitor i koreograf. Dali su kratke izjave za podnevni televizijski dnevnik.

Prvo postavljeno pitanje upućeno B.S.-u bilo je upravo onakvo kakvo je pretpostavljao da će biti:

„Kakav je simbolički smisao lijepe mlade djevojke u bijelom koja se obnažila na platou iznad Cetinjskog manastira? Je li posrijedi, možda, smišljena provokacija ili se jednostavno radi o slobodi umjetničke interpretacije?" Glasilo je pitanje starijeg novinara jednog lokalnog lista.

„Uloga lijepe djevojke u predstavi", mirnim tonom, polako i razgovijetno poče odgovarati B.S., „u simboličkom je smislu vezana za pjesnika, pa ako hoćete, i teologa i filozofa. Ta lijepa djevojka otjelovljuje simbol muze, dakle onih pjesnikovih nadahnuća koja čine karakter njegova djela. Stoga je u liku i pojavi jedne djevojke utjelovljeno nekoliko starogrčkih boginja, kćeri Zeusa i Mnemosine, pokroviteljica umjetnosti i nauke. Kažem *nauke* jer nam Njegoš bez sumnje u *Luči mikrokozma* daje pravo da ga

vežemo i za neka pitanja kojima se bavi moderna fizika: svjetlost, prostor, brzina, materija, energija....

Također ta je djevojka simbol odnosno personifikacija ideje, misli, logosa. Zanosa pjesnikovih u tajne kozmičkih svjetova, u neotkrivene tamne prostore onostranog. Ona može predstavljati i simbol ljepote u onom smislu kojeg tom pojmu pridaje Platon. Također je možete gledati kao simbol Eve, pramajke, prognane iz raja. Netko je možda može vidjeti kao Mariju Magdalenu. Na kraju može predstavljati i vilu, „kraljicu magije i mašte". Njegoševu Lovćensku vilu koja ga je bez sumnje nadahnjivala u najširem smislu te riječi. Sve to naravno zavisi o tome kojem značenjskom sloju ili dijelu predstave dajete pozornost, odnosno koji vas više zaokuplja i pobuđuje na razmišljanje. Ništa u toj predstavi nije bilo proizvoljno. Sve je u njoj imalo uporište u Njegoševom djelu, s poetskog, filozofskog, religijskog, aspekta."

„U redu," prekide ga novinar, „ali zašto svlačenje lijepe djevojke? Njeno obnaživanje? Je li to bilo neophodno? To mi se ipak čini provokativnim. Blasfemičnim."

„Zašto provokativnim?" Uzvrati B.S.

„Zbog mjesta na kojem se odigrava radnja. Zar nije blasfemično da se naga žena u predstavi o Vladici kreće iznad Cetinjskog manastira. Golo žensko tijelo iznad duhovnog hrama. Ne brine li Vas reakcija crkve?"

„Ne" Odgovori rezolutno B.S. Zatim nastavi ponavljajući: „Ne, ne brine me. Dozvolite da pojasnim. Kao prvo predstava

nije samo o Vladici nego i o Njegošu, a njegovo se ime ne može sagledati ili sagledavati bez niza konotacija koje to ime neminovno pobuđuje. Hoću reći da se neki elementi iz predstave mogu iščitavati u ključu Njegoševog života a ne isključivo iz njegovog djela, premda se najveći dio odnosi i zasniva na *Luči mikrokozma*." B.S. se nasmiješi i raširi ruke potencirajući tim pokretom svoju bezrezervnu otvorenost. „Ja sam, dakle, spreman za svaki oblik diskusije, poetski, filozofski, teološki, koji se odnose na karakter moje predstave. Što se tiče pitanja o provokaciji ona mi nije bila niti u primisli. Simboličko značenje nage mlade žene je u sasvim drugoj, trebam li reći, opravdanoj funkciji." B.S. malo zasta, pogleda sve prisutne, osloni se laktovima na stol, položi šake jednu preko druge pa nastavi mirnim tonom govoriti:

„Vladika i pjesnik na jednom mjestu kaže, a vi sigurno pogađate koje je to mjesto i u kojoj se Njegoševoj pjesmi nalazi, kako je žena „Savršenstvo tvorenija tajanstvene sile Božije". Pjesnik i vladika ističe kako se od nje, žene, ništa ljepše ne može stvoriti. Mislim da ovom prilikom nije potrebno govoriti o svim onim Njegoševim stihovima punim suptilnog erotizma. Čak bih ovom prilikom i za ovu svrhu mogao navesti onaj po nekima osnovan a za Vladiku kompromitantan navod da je uz tuberkulozu bolovao i od sifilisa. Istraživači njegovog djela navode da je kralj Nikola došao u posjed nekih lascivnih Vladičinih stihova te da ih je uništio kako bi na taj način sačuvao "duhovnu čistoću svoga pretka".

„Eto", povišenim tonom nastavi B. S. „u slučaju moguće reakcije Crkve ili kakvog napada sam mi je Vladika osigurao uvjerljivu odbranu. Svakako želim naglasiti kako nagost mlade žene na platou iznad Cetinjskog manastira nema erotske konotacije, iako sam svjestan kao i vi svi ovdje prisutni, kad je u pitanju golo ljudsko tijelo, pomisao ili osjećaj prema erotskom je neminovan. Moja namjera u ovoj predstavi to apsolutno isključuje. Međutim, svjestan sam kako je umjetničko djelo, bilo koja artistička prezentacija, otvorena forma i svatko u njoj može prepoznati ili naći nešto po svom nahođenju, senzibilitetu, afinitetu, znanju... U tom smislu onaj tko je upoznat iz raznih dokumenata o Vladičinom „neprimjerenom ponašanju" spram ženskog spola u Kotoru, Dobroti, Trstu ili Napulju možda će drugačije iščitavati značenje gole žene na platou iznad manastira. Ono što sam ja želio istaći jest da je nagost mlade žene u predstavi u funkciji simbolike one iskonske ljepote, one božanske nevinosti kakvu nalazimo u Raju, u Edenu, gdje harmonično žive sva božja stvorenja, sva živa djela njegovih stvaralačkih moći i njegove imaginacije. Ta nagost oličava također i čistoću bića, takozvanu *nuditas virtualis* što afirmira krepost kao žensku vrlinu, a što je u suprotnosti s *nuditas criminalis* požudom i taštinom kao obilježjima ljudske slabosti.

Oprostite na nužnosti intelektualiziranja, reče B.S. kao da se opravdava. Ta naga žena je također i oličenje istine. Ovaj pojam ističem s velikim slovom I." Podiže kažiprst, zatim obrvu iznad desnog oka i smješkajući se nastavi:

„Ovu malu digresiju nemojte shvaćati kao izvrtanje smisla odnosno značenja. Naime ovaj moj ispruženi kažiprst može biti u funkciji istine kao prijetnje, ali i znak istine kao apsoluta božanskog porijekla što aludira na sina Božjeg, kao onaj ispruženi kažiprst Sv. Ivana Krstitelja na slici Leonarda Da Vincija u Louvreu. Želim još istaći koristeći ove renesansne sintagme, da se nagost mlade žene može tretirati i kao *nuditas naturalis*, kao one primordijalne golotinje kojom se čovjek rađanjem pojavljuje na ovom svijetu i kojom odlazi s njega."

Nakon izrečenog B.S. malo zasta želeći kratkom pauzom dati važnost onome što slijedi.

"Primijetili ste da je djevojka čija vam je golotinja očito najviše zepala za oko, da je ta djevojka bila obučena u bijelu haljinu skrojenu od bijelih svilenih traka. Tijelo joj je također kao što ste sinoć vidjeli, bilo potpuno bijelo, i lice i kosa i nokti. Modni dizajn ove haljine koji sam smislio odmah na početku koncipiranja predstave a koji je po narudžbi skrojen i sašiven u jednom poznatom bečkom butiku, također ima određenu simboliku. Bijela boja, posebno svjetlucava svila, upućuju na svjetlost i fenomen svjetla što u Njegoševoj kozmogoniji imaju važnu, presudnu ulogu. Uostalom, u našem jeziku riječi *svet*, *svjetlo* i *svijet* su riječi istoga korijena i porijekla i upućuju na svetost koju svjetlost podaruje predmetima i bićima u svijetu, a Njegoš je kao vrstan književnik morao duboko biti svjestan nužne, sudbinske povezanosti ovih pojmova. Konačno, možda

nije bio dalek uvjerenju da žena svetošću svoje figure bdije od rođenja do smrti, te da je i čin ljubavi jedan vid svetosti i svjetlosti….etc.

Tu se na određeni način posredno potencira i kreativni princip stvaranja ako hoćete u onom augustinovskom smislu „ osvjetljujuće svjetlosti“ . Želio sam postići objedinjavanje svjetlosti, prirodne svjetlosti zvijezda na nebu i umjetne, svijetlećeg štapa što ga je djevojka nosila, zatim svjetlosti svijeća, reflektora, boje odjeće i kože djevojčinog tijela. Sve je to u funkciji one najvažnije, duhovne svjetlosti lux spiritualis, svjetlosti duhovnog svjetla.

Ona je logos, ideja. Kako se u ljudskoj percepciji svjetlost božanska ili nebeska registrira u vidu zraka tako su i duge uske svilene bijele trake haljine mlade djevojke njen svojevrsni materijalni ekvivalent, a koje su pored rečenog lijepoj mla-doj ženi davale eleganciju i svojevrsnu eteričnost.

Značenje tijela u svojoj bijeloj nagosti također upućuje na niz simboličkih vrijednosti. One se mogu pridavati bijeloj boji u smislu estetskog, što je u ovom slučaju predstave zbog vizualnog efekta vrlo bitno, kao naravno i u religijskom ili magijskom aspektu. Bijelo tijelo mlade žene kao što sam maloprije citirao Njegoša „savršenstvo tvorenija tajanstvene sile Božije“ i da nastavim pjesnikovim riječima „ništa ljepše nit je kada niti od nje stvorit može“. Treba li istaći da je i Sv. Toma Akvinski pisao kako je ljudsko tijelo djelo čuda stvaranja.

Dakle, bijelo tijelo se može tretirati kao simbol savršenstva i čistoće, kao simbol nevinosti ili ako hoćete svetosti. Ono može biti najljepši oblik alegorije spoznaje. Naravno, bijela boja može biti i u funkciji onog simboličkog prijelaza, mijenjanja bića u inicijacijama poput onih klasičnih u procesima u kojima se iz smrti ponovo rađa itd. itd."

B.S. napravi gestu kao da njom želi pokazati kako više nema volje govoriti o ovim pitanjima. Pomalo ravnodušnim tonom reče: „bez obzira na ove moje pomalo zamorne eksplikacije o ulozi mlade žene u predstavi, svatko od gledatelja mogao je imati svoje viđenje i svoje tumačenje. Uostalom „onako je kako vam se čini" govorio je slavni Pirandello."

„Može te li nam nešto reći o ulozi žene u crnom?"

Obrati mu se mlada novinarka također iz jednog lokalnog lista.

„ Žena u crnom može se tumačiti kao zemaljski znak, kao simbol prolaznosti i smrti. Za ovaj sam simbol također izabrao lijepu mladu djevojku. Između ostalog, nije nevažno podsjetiti da je u našem jeziku imenica smrt ženskog roda. Estetska komponenta je i u ovom slučaju kao i u slučaju bijele djevojke veoma važna. U kršćanstvu smrt ima bitno značenje. Ona je, kako nalazimo u kršćanskoj eshatologiji, prva od „četiriju posljednjih stvari". Ostale su Sud, Raj i Pakao. Zato je u Njegoševom slučaju smrt iznimno važna. Recimo prvo s teološkog aspekta, dakle Njegoševog poziva kao sveštenog, duhovnog lica, poglavara

Crnogorske pravoslavne crkve, Vladike Petra II. Petrovića. Čini mi se da je smrt još značajnija u kontekstu mistične odnosno, metafizičke dimenzije Njegoševih stvaralačkih preokupacija. Zato je smrt na određeni način lijepa. Nadahnjujuća. Ona pretvara život u sudbinu kako je govorio Malraux. Kroz ovu lijepu mladu ženu obučenu u crno smrt se poistovjećuje s noći, a noć je uvijek lijepa, tajanstvena i inspirativna. Posebno za Njegoša. Noć je njegov Eros i njegov Tanatos. Pjesnik je također mogao u stilu grčkih tragičara reći „mrak je moja svjetlost". Noć je smrt dana ali i kozmička utroba njegovog rođenja. Uvođenje bijele i crne žene u predstavu nije bazirano samo na principu jasnog kontrasta ili nepomirljivih suprotnosti. Ono se zasniva na konceptu povezanosti ili prožimanja gdje jedna simbolička vrijednost potiče drugu. One su u stanju međuovisnosti, što odgovora procesima permanentnog kretanja, dinamike, dijalektičkog jedinstva na kojemu se uostalom zasniva filozofsko-religijska poetika Njegoševog djela.

Dozvolite da se opet poslužim jednim citatom:" što je bolje, pisao je u *Poretku prirode I.* Scott Eriugena, od poređenja suprotnosti načiniti neizrecivu pohvalu i univerzumu, i tvorcu svega „. Zar to Njegoš ne čini stalno?„

„Ako se smijem nadovezati", reče jedna novinarka koja je spremala opširni članak o predstavi za ugledni tjednik, „željela bih Vas pitati kakav simbolički značaj u sinoćnjoj predstavi imaju ona tri kamena što su bila položena na tijelo bijele žene. Nije li u tome bila i svojevrsna aluzija na

slobodno zidarstvo. Pretpostavljam da je zatvorena knjiga crnih kožnih korica bila Biblija na kojoj je bio položen također jedan hrapavi kamen. Nije li dakle masonska simbolika očigledna?"

„Zanimljivo pitanje" Odgovori B.S. Počeša se po čelu kao da se predomišlja na koji bi način mogao dati odgovor. „Pitanje je veoma kompleksno ali ću vam što sažetije odgovoriti na njega. Čim spominjete slobodno zidarstvo bez sumnje aludirate na Njegoša kao mogućeg masona. Tako mi se čini. Vi također znate da postoje osnovane spekulacije kako je Njegoš bio član tog tajnog društva. Navodno ga je u masone uveo njegov učitelj, zanimljiva ličnost Sima Milutinovića Sarajlija, koji je kako je poznato bio slobodni zidar. No bez obzira je li Petar II. Petrović Njegoš bio mason koji je usvajao vještine Kraljevske umjetnosti, kamen u predstavi ima duboku i višeznačnu simboliku. Upravo ta njegova simbolika upućuje na složenost značenja. Također ovdje imamo neizbježan spoj i prožimanje klasične filozofije s kršćanskom teologijom. Mislim na simbolično značenje broja 3 što se odnosi na broj kamena položenih na ženino tijelo. Broj 3 je po Pitagorinom učenju sveti broj. U kršćanstvu je 3 također sveti broj jer se odnosi na dogmu o Svetom trojstvu. Što se tiče tri kamena, na ženinom tijelu, oni imaju svoju simboliku koja je kao i svi elementi predstave u funkciji mističnog motiva. Tri kamena na tijelu žene svojim rasporedom formiraju trokut. Vrh toga trokuta je kamen postavljen

na ženinom sredogrđu. Dakle vrh trokuta je na srcu što ukazuje na sve one simboličke vrijednosti koje se pridaju ovom organu kao središtu osjećajnog i intelektualnog života. Ona druga dva kamena što su bili položeni na bokovima mlade žene, omeđuju njen trbuh. To je dio tijela u kojemu se nalazi maternica. Ona je simboličko središte svijeta, mjesto začeća iz kojeg se rađa. Maternica je i mistična posuda s univerzalnom supstancijom. Mogao bih vam ovom prilikom" nastavi B.S. pomalo umornim tonom „govoriti puno o kamenu parafrazirajući različita mišljenja npr. kršćanskih mistika majstora Echkarta ili Raymonda Lulla… Kamen je za prvog sinonim spoznaje, za drugog simbol otkupljenja i obnavljanja duše. Alkemičari su od kamena željeli napraviti zlato. U svim ovim odrednicama možete naći duboku povezanost s Njegoševom poetikom. Također bez obzira na otvoreno pitanje o Njegoševom pripadanju slobodnozidarskom bratstvu čini mi se da je upravo masonsko tretiranje kamena kao bitnog simbola najbliže značenju koje mu se pridaje u ovoj predstavi. Naime, neobrađeni sirovi kamen treba nakon inicijacije ili kako u bratstvu kažu „radom na samome sebi" klesati. To znači oblikovati samoga sebe. Tim obrađenim kamenom se nastavlja neprekidna izgradnja nikad dovršenog zemaljskog odnosno nebeskog hrama, kozmičkog zdanja što se izgrađuje na ovom svijetu.

Kamen je bio i Njegoševo prirodno okruženje i to je najljepša naša prirodna scenografija. Bolje reći prirodni hram. Zato

kamen nema samo geološku nego i metafizičku vrijednost. Usprkos težini i kratkoći života Njegoš je klesao kamen grube zemaljske stvarnosti s takvim umijećem pretvarajući ga u zlatni opus svojega poetsko-filozofskog djela. Ono što se podrazumijeva a nisam spomenuo na početku svog odgovora na vaše pitanje, to je ono fino poistovjećivanje pjesnikovog duhovnog imena, sa simbolom kamena, kada Rade postaje Petar. Imenica Petar nastala je od grčke riječi što znači kamen. Od svetog Petrusa Apostolusa, stijene na kojoj počiva Kristova crkva, ovo se ime javlja u kontinuitetu kršćanske religije pa je i jedan koji je zaslužio atribut sveca bio i Petrović, Njegošev stric, Sveti Petar Čudotovorac Cetinjski. Premda vam govorim ono što vi dobro znate, to činim stoga što želim naglasiti da Vladika Petar II. Petrović Njegoš nije mogao postati kršćanski svetac. Umjesto u religiji, status sveca Njegoš je sebi osigurao u literaturi."

„Gospodine B.S.", obrati mu se srednjovječna gospođa, novinarka Radija Crne Gore, „zanimalo bi me što Vas je potaklo da uz glumce, recitatore i balet, u predstavu uključite orkestralnu muziku i horove. Kako je došlo do ostvarenja tih kompozicija? Da li ste kombinirali fragmente već postojećih muzičkih djela, ili je muzika pisana isključivo za Vaš spektakl. Zanimljiv je raspon zvučnih dionica, od klasičnog do avangardnog tona. „

„Uvaženi gospodin kompozitor koji je ovdje s nama", kretnjom glave B.S. pokaza na svog suradnika, „reći će Vam o detaljima na kojima se zasniva naša muzika jer je

on profesionalni muzičar. Kažem naša muzika, jer sam ja u suradnji s kompozitorom, iako ne znam pisati note, dovoljno uvjerljivo prenosio neke svoje zamisli koje je onda naš maestro ukomponirao u notni tekst. Ono što me je poticalo na takavu vrstu muzike jest u prvom redu Njegoševa *Luča mikrokozma*. Kada sam čitao taj spjev i kada sam se puno puta vraćao na određene fragmente osim vizualizacije pročitanog osjećao sam, ili bolje reći, čuo i zvučnu dimenziju Njegoševih poetskih prizora. To je bila neobična muzika, nešto što ste putem zvučne asocijacije mogli povezati sa J.S. Bachom, i J.M. Jarreom ili Mozartom i Stockhausenom, Mahlerom ili Messiaenom. Te neobične zvučne kombinacije, te kompozicije doživljavao sam kao muziku iz kozmičkih prostora, odnosno prostranstava. Kao tajnu muziku svemira. Ti su zvukovi bili muzika tmine i muzika svjetla, muzika njihova sukobljavanja, ali i muzika harmonije. Ona je također muzika kreacije, kada Stvoriteljeva svjetlost kreira iz tmine i kaosa svijet koji oblikuje i koji svrstava u božanski poredak. Usprkos svim različitostima sve se na kraju slivalo u harmoniju. Taj sklad, premda u drugom kontekstu, nalazimo u Njegoševoj „tužnoj armoniji". U osnovi mikrokozmos i makrokozmos su povezani i neprestano se prožimaju. Zemaljski svijet i svijet univerzuma. U toj kozmičkoj harmoniji i muzika naravno ima određenu ulogu. Sjetite se kako je Pitagora (koga Njegoš uz Epikura napada u *Luči*) govorio o muzičkoj skali koju stvaraju planete nazivajući je „muzikom

sfera.“ Zato su u meni a vjerujem i u brojnim gledateljima sinoćnje predstave i sudionicima u predstavi zvuci muzike pod otvorenim noćnim nebom izazivali nešto posebno. Uzbuđenje koje vam ne umijem iskazati. Ali da budem iskren, kada bih to i umio to vam uzbuđenje ne bih ni htio iskazati. Želio bih da taj osjećaj sačuvam za sebe kao tajno, mistično osobno iskustvo. Dakle, nastavi B.S., pomalo zanešenim izrazom lica, gledajući u plavo ljetno nebo nad Njegoševom Biljardom „ta je sinoćnja muzika ostvarivala ono prirodno jedinstvo prostora i zvuka. U onakvom se noćnom ambijentu biće muzike najbolje izražava. Izražava svoja zemaljska i kozmička svojstva. Vidite, nastavi govoriti i dalje zanešeno, onaj zvuk zvona u predstavi, dao je posebnu dimenziju cijelom noćnom događaju. Naravno, zvono ima kao i sve stvari u predstavi, osim zvučnog i svoj simbolički smisao. Mislim na ono teško metalno klatno i njegov položaj u sredini zvona. Ono visi okomito između neba i zemlje, povezuje istovremeno ta dva svijeta i u njegovom se njihanju također prožimaju mikrokozam i makrokozam. To klatno je i simbol čovjeka, klatno što se njiše na zadanoj ograničenoj putanji pod svodom ograničene datosti svoga ovozemaljskog bitisanja.

„Dozvolite mi“, reče ista novinarka, „da se načas vratim ženi u bijelom, odnosno velu na kojemu je izvezeno nago ljudsko tijelo. Kakvo je značenje toga vela, odnosno tijela u predstavi?“

„Veo na kojemu je zlatnim nitima izvezeno nago muško tijelo može imati konotacije vezane za Veronikin rubac kao

svojevrsni fenomen ili čudo kršćanske religije. Kroz iluziju izvezenog lika, odnosno tijela i njegove materijalne u ovom slučaju dvodimenzionalne stvarnosti, htio sam naznačiti čin kreacije kao čuda stvaranja. Čuda Stvoriteljeve moći. Krv kao vitalna supstancija koja se pojavljuje na velu ima višestruko simboličko značenje. Ono što je najvažnije jest da ona posreduje iluziju i stvarnost: tijelo kojega nema u fizičkom obliku anatomske građe, krvari. Zato su ga gledatelji makar i na trenutak morali doživjeti kao stvarno tijelo, a ne njegovu iluziju. Odsustvo tog pravog tijela sa scene aludira na duh, na vrijeme preegzistencije, na Adama koji se prvo kao duh pobunio i u savezu sa Sotonom stupio u sukob s Bogom. Kasnije je taj duh kao kažnjenik u obliku ljudskoga tijela, kako bi rekao Njegoš „prašina s kojom se i vihorovi rugaju," prognan na zemlju. Polaganje vela pod križem je također simboličkog značenja. Isus Krist je personificiran križem. Vjeruje se da je mjesto na Golgoti na kojem je bio zabijen križ Isusovog raspeća i mjesto Adamovog groba. Kao što znate, u šestom pjevanju *Luče mikrokozma*, Njegoš uvodi Spasitelja. Novi Adam, „Prvorođeni od mrtvih" otkupljuje grijehe svih ljudi na zemlji. Mjesto smrti postaje mjesto novog rođenja. Mistični krug se zatvara. Ne da bi se dovršio, nego da bi se nastavio. Slijedilo je pitanje iste novinarke: „Zašto nestaje krst sa scene, kao da odlazi u nebo. Taj nestanak možda može simbolizirati uskrsnuće. Moramo imati u vidu Njegoševu koncepciju, njegovo shvatanje kosmogonije. Nije li on bio

neka vrsta gnostika? Iako vladika, Njegoš je bio hrišćanski „mistik sa individulanom religijom„ kako ga neki tumači i znalci kvalificiraju. Nakon nestanka krsta sa scene ostaje uvjetno kazano praznina, ostaje nebo, ostaje prostor i ostaje vrijeme. „

„Ovo pitanje bi zahtijevalo vrlo složenu eksplikaciju. U pravu ste. Nestajanje križa sa scene upućuje na uskrsnuće, na odlazak duše u nebo i to je u smislu kršćanskog učenja o vječnome životu na onom svijetu sasvim opravdano. Međutim, Vladika je kršćanin, kako ste rekli sa „individualnom religijom". Ja se kao autor ovoga projekta sa time u potpunosti slažem. Njegoš sasvim sigurno nasljeđuje ono što majstor Echkart naziva „rađanje Boga u duši." Njegoševo poimanje Boga je kompleksno, i ne zaboravimo u njegovom slučaju, što nam uostalom govori i *Luča*, Bog je nezamisliv bez Sotone. Sa ta dva suprotna principa, dobra i zla, svijetla i tame Njegoš stvara permanentnu harmoniju. Njom se ustvari određuje čovjek, ta luča mikrokozma, ta tajna stvorena na sliku i priliku Božju. Ali iznad svega, iznad prostora i vremena, postoji onaj vječiti tvorac, onaj apsolutni kreator koji je, dozvolite da opet spomenem svetog Augustina, "bio prije vremena." On je također i van vremena. On je određen vječnošću. Zato je ona kratka pauza u predstavi, ona praznina kada nestaje križ sa scene, trebala biti u funkciji objedinjavanja kategorija prostora i vremena čiji je sastavni dio bilo nebo i njegov zvjezdani svod. Ta je pauza bila istovremeno pukotina i cjelina tajne,

metafizičke tajne u kojoj se makrokozmos i mikrokozmos stapaju. Tu su se ponovo pojavili pojmovi izvjesnosti i istine. Izvjesnost da smo svi dio prirode i da smo svi bili dio predstave. A istina ostaje kao nešto o čemu imamo svijest, ali je ne možemo definirati."

„Zašto niste upotrijebili više stihova iz *Luče*?" Glasilo je pitanje novinara koji je radio za popularni omladinski kulturni magazin.

„Zato što moja predstava nije bila koncipirana u klasičnom vidu teatra. Uostalom smatram da je *Luču mikrokozma* u tom smislu gotovo nemoguće izvesti. U mojoj predstavi *Luča* je prisutna kao neka vrsta okosnice, kao mistična kičma tog projekta. Nastojao sam je uprizoriti kroz glumu, zborove, balet, recitaciju, pjevanje i muziku, izražavajući ono što me je iz *Luče*, odnosno Njegoševog poetskog karaktera, u najširem smislu riječi zanimalo. Onaj fragment govornog u sinoćnjem spektaklu, premda je kratak, smatrao sam najfunkcionalnijim citatom. Možda je riječ o malom režiserskom triku. Naime, zbor izgovara riječi anđela. Mi anđela ne vidimo, niti ga utjelovljuje mlada žena u bijelom, iako su mnogi, siguran sam, pomislili da je anđeo personificiran pojavom žene u bijelom. Ponavljam, moja namjera je bila da *Luča mikrokozma* odnosno Njegoševa poetika bude što je moguće više izražena govorom scene, vizualnim metaforama, rječitošću prizora, znatnije nego verbalnim izražavanjem sadržaja pjesnikova djela.

Kako se predviđeno vrijeme za razgovor s novinarima bližilo

kraju B.S. je u najkraćim crtama odgovarao na preostala pitanja; o lokaciji na kojoj je njegova predstava izvedena, zatim o baletskom ansamblu i zanimljivoj koreografiji, o koncipiranju podija kao scene u sceni. Postavljeno je bilo pitanje o Njegoševoj fotelji kao predmetu kojemu je bila dodijeljena glavna uloga u predstavi. B.S. je izrazio žaljenje što ovo pitanje nije bilo među prvima. Jer je mogao o tom predmetu više govoriti, kako je i u kojim okolnostima u Beču, prisjećajući se dokumenata o pjesnikovom boravku u ovom gradu, došao na ideju da pjesnikovu fotelju upotrijebi kao „scenski lik". Bila su postavljena pitanja o malom nagom djetetu, i o izuzetnim svjetlosnim efektima. B.S. je bio raspoložen o svemu tome detaljno govoriti ali na iskreno žaljenje novinara zbog nemogućnosti da dalje nastave razgovor, zahvalio im se na suradnji i pažnji koju su poklonili njegovom projektu.

Nakon završene konferencije, B.S. je sa suradnicima otišao na ručak. Zajednički objed što je protjecao u ugodnom raspoloženju bio je prigoda da se B.S. zahvali na suradnji pohvalivši profesionalizam, požrtvovnost i ljubav koju su učesnici unijeli u njegov projekt. Na kraju je rekao kako s Cetinja odlazi sretan jer sa svojim suradnicima dijeli radost zajedničkog uspjeha.

Sutradan rano ujutro, B.S. je otputovao avionom u Beč. Dan je bio sunčan. Nebo čiste plave, zasićene boje bez oblaka. Gledao je kroz avionski prozor kako se udaljava od crnogorskog pejzaža. Ubrzo se našao iznad Cetinja.

Oslanjao je čelo na prozorsko okno ne bi li bolje mogao vidjeti predio koji upravo napušta. Činilo mu se da je dio njegovog djetinjstva i dječaštva zauvijek ostao u cetinjskoj kotlini. Kao da ga nije odnio sa sobom. Osjećao se kao da gleda u tu svoju ostavljenu prošlost. Shvatio je da je to varka, vlastita obmana, jer, da taj dio sebe ne nosi u sebi ne bi mu ga ni rodni grad nad kojim sada leti mogao tako snažno pobuditi. Ugledao je prostor na kojemu se odigrala njegova predstava. Iz te visine vidio je Cetinjski manasitr, Biljardu, Novu džadu, plato iznad manasitra koji su brzo nestajali iz njegova vidokruga.

Uskoro se našao iznad Lovćena. Osjetio je veliko uzbuđenje. Gledao je u Jezerski vrh i Njegošev mauzolej. Kroz svijest mu prođoše misli kako je Njegoš bio vezan za tu svetu planinu gotovo na način antičke drame i kako je vraćajući se sa svoga posljednjega putovanja gledajući s mora Lovćen skinuo kapu i rekao „nećemo se više nikada rastaviti". Tako su ostali sjedinjeni planina i pjesnik. Kosti i stijene vjenčani su nijemom poezijom smrti. Avion se sve više dizao u modru visinu.

Pjezaž koji je B.S. gledao postajao je sve jednoličniji. Nepregledni prostor brdskih i planinskih vijenaca. Još je samo ponegdje u tom smećkasto sivom zemaljskom prostranstvu mogao vidjeti, jedva nazrijeti pokoji crveni krov kakve seoske kuće.

Brzina kojom se avion kretao i svjetlost sunčanog dana pobudiše mu iznenadnu asocijaciju. Prisjeti se Njegoševe *Luče* i zagonetne sintagme „smrtna prašina". Počelo ga je

obuzimati neko melankolično raspoloženje. Kao da se našao u vrtlogu neke duhovne krize. Navirala su mu pitanja koja je sebi postavljao. Pesimistička pitanja kojima nije znao odgovora. Posebno mu se nametalo pitanje o smislu sinoćnjeg događaja na Cetinju, o noćnom spektaklu njegove predstave. Pitao se što znači sav taj napor, sav zanos, sva predanost njega i njegovih suradnika u realizaciji te predstave, i kakve sve to može imati važnosti i smisla sa ove nebeske distance. Zašto mu se baš sada ta „smrtna prašina" javila u pesimističkom ozračju, suprotno onom na platou iznad Cetinjskog manastira. B.S. usmjeri pogled ponovo prema zemlji. Pejzaž se nazirao kroz svijetlu izmaglicu. Kao da je pripadao nekom drugom a ne njegovom, zemaljskom svijetu. Prisjeti se onog pogleda na pusti predio u kojemu je vidio onih nekoliko crvenih krovova seoskih kuća, koje je maločas nadletio. Ako je netko, pomisli, tamo daleko, dolje na zemlji upravo sada doživio kakvu nesreću, obiteljsku dramu ili smrt bližnjeg, tom se jadniku cijeli svijet sveo na ono što ga je zadesilo. U tom času za njega, tog nesretnika postoje samo on i nesreća koju bolno proživljava. Za njega je cio svijet sveden na nepodnošljivo stanje. S ove visine, iz ovih prostora, rezignirano je mislio B.S. iz ovog nepreglednog prostranstva zastrašujuće lijepog plavetnila neba, ta nesreća nema nikakve važnosti. Postoji kozmička ravnodušnost. Zakonitosti i procesi van domašaja ljudske svijesti. Taj jadnik na zemlji, taj mikrokozam postaje ili jest čestica „smrtne prašine" što se gubi u jedinstvenoj i velikoj

tajni. Tajni makrokozmosa. „Ali ova svijest koju imam“, reče u sebi B.S., „je isto tako nemoćna kao i onaj čovjek dolje na zemlji pred svojim usudom, pred zlom kobi koja ga je zadesila. Nemoćna je moja svijest pred ovom tajnom nebeskog prostranstva, kao što je nemoćna i pred samom sobom.“ Što bi bilo, pitao se B.S., da nema te ograničene moći, kratkotrajne u vremenu, te ljudske svijesti, te „luče tamom obuzete“ kojoj se tajna svemira objavljuje ali se ne otkriva. Svijet ne postoji bez svijesti o njemu. Svijest o tom svijetu jest svijest o prolaznosti, o tragičnom vječnom putovanju. Iluzija i stvarnost te njegoševske kozmičke prašine su jedno te isto, kao što su onaj anonimni jadnik i njegova nesreća također jedno te isto. Isto je i ovo plavo nebo što će postati mračni svod. Ja sam također dio svega toga. Vlastita tajna koja samoj sebi izmiče. Dio sam također i svoje predstave koje više nema. Ona traje u meni, a što je moje trajanje nego oblik moga nestajanja? Zašto i gdje nestajem...

Zapetljan u mrežu filozofskih i mističnih niti, gustu mrežu svoga svjesnog i nesvjesnog bića, zbunjen samim sobom, gledao je kroz prozorsko okno aviona prizivajući u sjećanje Njegoševu misao koja mu se u tom času učini suštinskom i bliskom i jedinom mogućom, kao da ju je on sam, B.S. zapisao: „Ovoga su u grobu ključevi“.

Spustio je plastičnu roletu na avionskom prozoru. Neočekivano, ova ga banalna radnja oslobodi iscrpljujućih razmišljanja. Ponovo se predao prepoznatljivoj stvarnosti,

jasnoj i logičnoj, takozvanoj objektivnoj realnosti kao što je vožnja avionom kojim se vraća kući. U Beč će stići za nepunih sat vremena. Sada je čuo zvuk mlaznog avionskog motora koji je do maloprije za njega bio nečujan. Ispio je ostatak Coca-Cole i plastičnu čašu predao stjuardesi koja mu se ljubazno nasmiješila. Blago nagnu naslon sjedišta i na njega položi glavu. Nije više mislio ni na što. Sklopio je oči i zaspao.

KRAJ

"Vjerujem kako će čitateljima biti zagonetni inicijali glavnog lika, režisera i pisca B.S. Međutim niti jedna moguća kombinacija nizanja imena i prezimena koja bi počinjala navedenim slovima ne bi mogla imenovati protagonista ove pripovijetke. Inicijali B.S. izvedeni su iz teološko-filozofskog konteksta na kojemu se zasniva Njegošev spjev *Luča mikrokozma*, na sukobu Boga i Sotone. Čovjek kao mikrokozam što po kazni ispašta grijehe na zemlji jest biće u kojemu baudelaireovski kazano postoje dvije simultane težnje: jedna ka Bogu, druga ka Sotoni."

Autor

IKONIKA BOLI

-zapis uz Dimitrijevu pripovijest „Luča Njegoševe noći"-
Povodom dvjesto godina rođenja Petra II.Petrovića Njegoša

Ni najmanje slučajno u možda najboljoj svojoj umjetničkoj zrelosti Dimitrije se bavi Njegošem: pred nama je netom dovršeni dio svojevrsnog triptiha kojim autor istražujući poetiku velikog romantičara propituje i vlastitu estetiku. Nakon što je dovršio zavidan ciklus od 90 slika inspiriranih crnogorskim vladikom i pjesnikom i potom ga oblikovao u monografiju s dragocjenim predgovorom koji ne otkriva samo umjetničke već i obiteljske dodire s velikim prethodnikom, Dimitrije se okreće književnom, narativnom kazivanju pripovijetkom *Luča Njegoševe noći* koja izvire iz jedinstvenog sistema artističkog kodiranja. U Dimitrijevom je projektu, osim postavljanja izložbe ovih slika i izrada skulpture inspirirane Njegoševim mističnim stihovima*:*

„O ti bićem beskonačni
bez početka i bez kraja!"

Na plodonosnom razboju preklapanja, prožimanja, izazova i srodnosti Slike, Riječi i Volumena, sada pripovjedač Dimitrije izlaže virtualni scenarij moguće predstave kojom bi se atekstualnim teatrom tijela na sceni, okupanih

glazbom i u ambijentu cetinjskog prirodnog krajolika postavilo vrlo osobno čitanje Njegoševa složenog i teško proničnog spjeva *Luča mikrokozma*.

Kako ovo Njegoševo djelo nije fabulativno oblikovano nego je stanovita filozofija u stihovima, tako je i Dimitrijeva književna transliteracija svojevrsni intertekstualni dijalog s velikim prethodnikom. Književno je koncipirana tako da se unutar pripovijetke scenskim izrazom i imaginarijem pripovjedača B.S-a funkcionalno oblikuje u adekvatan simbolički izričaj, ponajviše gestualnošću tijela što manje uprizoruju likove a znatno više ideje ili čak pokretne metafore, miteme, arhetipove. Predstava u milieu podlovćenskog neba usredištena je u pripovijetku književnom tehnologijom *priče u priči:* fikcijskog teatra, središnji *Događaj* obgrljen je uvodnom *Pripremom* i zaključnim *Post festumom*. Uokvirena tako naizgled faktografskom novelom o režiseru predstave, koja služi kao stvarnosni okvir za univerzalistički usredišten *Događaj*, te zaključnim dijelom kojim se otkrivaju zapreteni modeli autopoetičkog esejiziranja, nakon jednostavnog epiloga pitamo se: o kojem i kakvom je zapravo žanru riječ? O baletu – pripovijesti? O scenariju za teatar tijela? O kazalištu koncipiranom kao filozofski ili teološki esej? O mogućem atonalnom glazbenom oratoriju? O lirsko-dramskom spoju arhajskog i modernog? O neoromantičnoj pohvali mističnoj ekstazi? Naravno da je Dimitrije odveć suptilan umjetnik da bi

nam dao jednoznačne i konačne odgovore. On će, kao da svjesno postavlja labirint s mnoštvom zamki, pročitati svoje viđenje Njegoševe *Luče* u višeznačnoj, blagorodnoj punini sna južnjačke ljetne noći.

Recimo i ovo: neće ostati netaknut nijedan vid njegoševskog kozmizma. Ni dijalektički, ni pesimistički, ni povijesni, ni osobni, ni ljudski. Upravo će velom tajne zastrt eros biografskog Njegoša zagolicati maštu pripovjedača u nadrealističkom pasažu sa snom iz djetinjstva, što se tako maestralno spaja sa čuvstvom smrti i Pjesnikova poimanja ljudske konačnosti. I kojoj je bol središnja ontička os. Oko nje zavrtio je i Dimitrije svoju narativnu brojanicu.

Stoga se Dimitrijev rukopis i pokazuje kao sretan amalgam poetskog lirizma, dramske narativnosti i tragičke ekspresivnosti. No, nije na odmet upitati se, kako je Dimitrije uspio depersonalizirati svojeg naratora, ne samo izostavljanjem njegova imena, već i rekli bismo, svjesnim bijegom od psihologizacije.

Ili je to u Dimitriju nadvladala flaubertovska *impassibilité,* prividna *bestrasnost* da bi maskirala kršćanski paradoks o bogu koji nas je ostavio, osim ako mu nismo uz bok, u ruhu umjetnika?

Lidija Vukčević

O AUTORU

Dimitrije Popović rođen je 4. III. 1951. na Cetinju. Studij na Akademiji likovnih umjetnosti završio je u Zagrebu, 1976. godine. Za boravka u Parizu 1974. upoznaje pariškog kolekcionara Jeana Davraya, pa u sastavu njegove zbirke izlaže 1978. u Galeriji Alexander Braumüller, s umjetnicima Salvadorom Dalijem, Ernstom Fuchsom, Victorom Braunerom, Dadom Đurićem, Leonorom Fini i drugima.

U Pforzheimu 1982. godine, Galerija Liberta i Universal Fine Arts iz Washingtona, organiziraju mu zajedničku izložbu grafika sa Salvadorom Dalijem. Iste godine, u povodu velikog jubileja Leonardo a Milano 1482–1982, izlaže ciklus crteža *Omaggio a Leonardo*, u milanskoj Palazzo Sormani.

U povodu 27. međunarodnog umjetničkog festivala *Due mondi*, grad Spoleto, u kojemu se taj festival održava, organizira mu izložbu slika, crteža i grafika. U godini jubileja, dvije tisuće godina kršćanstva, izlaže u Rimu ciklus raspeća *Corpus Mysticum*, u Sant Andrea al Quirinale, Santa Maria del Popolo – l'Agostiniana arte sacra conteporanea i u Pantheonu. Jedan je od sedamnaest umjetnika, likovnih kritičara i filozofa (M. Botta, M. Cacciari, M. Paladino i P. Portoghesi), koji su pozvani da odgovore na Pismo Pape Ivana Pavla II. umjetnicima. Odgovori su objavljeni u knjizi *Umjetnici odgovaraju Papi Ivanu Pavlu II.*, izdavač SRI spa, Milano, 2003.

Do sada je priredio šezdeset osam samostalnih izložbi u zemlji i inozemstvu te sudjelovao na dvije stotine skupnih. Dobitnik je trideset domaćih i međunarodnih nagrada i priznanja. Djela mu se nalaze u domaćim i svjetskim muzejima i galerijama.

O djelu Dimitrija Popovića do sada je objavljeno trinaest monografija i snimljeno osam dokumentarnih filmova.

Objavio je knjige eseja: *Veronikin rubac* (Matica hrvatska, Zagreb, 1996.), *Smrt u slikarstvu* (Matica hrvatska, Zagreb, 2001.), *Corpus Mysticum* (Prometej, Zagreb, 2007.), *Blud i svetost* (Naklada Ljevak, Zagreb, 2010.), knjigu priča *Priče iz Arkadije* (Exlibris, Zagreb, 2005.) roman *Raspeće strasti* (Naklada Ljevak, Zagreb, 2008.), knjigu pripovijedaka *Smrt Danila Kiša* (V.B.Z., Zagreb, 2011.) Pripovjetku *Luča Njegoševe noći* (Nacionalna zajednica crnogoraca Hrvatske i Skaner studio, Zagreb) a priče *Porođaj* (2010.), *Rajska ptica* (2011.) i *Orhideja* (2012.) objavljene su u okviru književnog natječaja za kratku priču Večernjeg lista; priča *Porođaj* nagrađena je trećom nagradom za kratku priču *Ranko Marinković* Večernjeg lista 2010. godine. Priča *Orhideja* nagrađena je drugom nagradom za kratku priču *Ranko Marinković* Večernjeg lista 2012. godine. Član je Hrvatskog društva pisaca i crnogorskog PEN centra.

www.dimitrijepopovic.from.hr
e-mail: dimitrije.popovic1@gmail.com

Izdavači:
Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske
Skaner Studio d.o.o.

Za izdavače:
Radomir Pavićević
Dragi Savićević

Urednik:
Radomir Pavićević

Pogovor, lektura i korektura:
Lidija Vukčević

Fotografije:
Jagoda Popović
arhiv Skaner studio

Slika na naslovnici:
Dimitrije Popović, "Njegoš"
(iz ciklusa Misterijum Luče mikrokozma)

Grafičko oblikovanje:
Ivan Savićević

Tisak:
Skaner studio, Zagreb
Prvo izdanje, srpanj 2012.

Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske
ISBN: 978-953-7239-40-4

Skaner Studio d.o.o.
ISBN: 978-953-7080-31-0

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem ????????

Knjigu sufinancira Savjet za nacionalne manjine Republike Hrvatske